

Diktature

Ažić, Ivan

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Polytechnic Nikola Tesla in Gospić / Veleučilište Nikola Tesla u Gospiću**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:107:184462>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-20**

Repository / Repozitorij:

[Polytechnic Nikola Tesla in Gospić - Undergraduate thesis repository](#)

VELEUČILIŠTE „NIKOLA TESLA“ U GOSPIĆU

Ivan Ažić

DIKTATURE DICTATORSHIP

Završni rad

Gospić, 2017.

VELEUČILIŠTE „NIKOLA TESLA“ U GOSPIĆU

Upravni odjel
Stručni upravni studij

DIKTATURE DICTATORSHIP

Završni rad

MENTOR

Dr.sc.Branislav Šutić

STUDENT

Ivan Ažić

MBS.: 2963000310/12

Gospić, listopad, 2017.

Veleučilište „Nikola Tesla“ u Gospiću

Upravni odjel

Gospić, 18. 07 2012.

ZADATAK

za završni rad

Pristupniku Ivan Ažić MBS: 2963000310/12

Studentu stručnog studija Upravni izdaje se tema završnog rada pod nazivom
Diktature

Sadržaj zadatka :

1. VRSTE DIKTATURA

- STALJINIZAM

- NACIZAM

- FAŠISTIČKA DIKTATURA U ITALJI

2. ZAKLJUČAK

Završni rad izraditi sukladno odredbama Pravilnika o završnom radu Veleučilišta „Nikola Tesla“ u Gospiću.

Mentor: Dr. sc. Branislav Šutic, prof. v. i. k. zadano: 16. 07. 2012. (potpis)

Pročelnik odjela: Dr. sc. Vlatka Kuzić, v. p. od. predati do: 30. 11. 2012. (potpis)

Student: Ivan Ažić primio zadatak: 13. 07. 2012. (potpis studenta)

Dostavlja se:

- mentoru
- pristupniku

IZJAVA

Izjavljujem da sam završni rad pod nazivom „Diktature“ izradio samostalno pod nadzorom i uz stručnu pomoć mentora dr.sc. Branislava Šutića, prof.v.šk.

Ivan Ažić

(potpis studenta)

Sažetak

Cilj diplomskog rada je pobliže objasniti diktature kroz povijest, kao što su staljinizam, nacizam i fašizam, koje su dale svaka od njih na svoj način pečat 20. stoljeću. Rad je tematski podijeljen na tri dijela. .

U prvom dijelu biti će objašnjen politički režim u Sovjetskom Savezu za vrijeme vladavine Josifa Visarionoviča Staljina tzv Staljinizam.

U drugom dijelu rada biti će pobliže objašnjen politički režim u Njemačkoj, Nacizam ili nacional-socijalizam, kao politička ideologija nastala u njemačkoj političkoj partiji NSDAP i njenom partijskom programu iz 24. Veljače 1933 godine do vojnog poraza njemačke vojske 1945. Godine

Nadalje, treći dio objašnjava fašizam kao oblik radikalnog autoritarnog nacionalizma za vrijeme vladavine Benita Mussolinia u Italiji u vremenu od listopada 1922. godine do poraza Italije u Drugome svjetskom ratu u rujnu 1943

Ključne riječi: *Diktatura, Staljinizam, Josif Visarionovič Staljin, Nacizam, Adolf Hitler, Fašizam, Benito Mussolini.*

Abstract

The aim of the graduate thesis is to explain dictatorships through history, such as Stalinism, Naziism and fascism, which each of them gave in their own way the seal of the 20th century. The work is divided into three themes.

The first part will explain the political regime in the Soviet Union during the rule of Josif Visarionovich Stalin, so-called Salinity.

In the second part of the paper, the political regime in Germany, Nazi nation or national-socialism will be described in more detail as a political ideology created by the German National Party NSDAP and its party program from 24 February 1933 to the military defeat of the German Army in 1945

Furthermore, the third part explains fascism as a form of radical authoritarian nationalism during the reign of Benitez Mussolini in Italy from October 1922 to the defeat of Italy in the Second World War in September 1943

Key words: Dictatorship, Stalinism, Josif Visarionovich Stalin, Nazizam, Adolf Hitler, Fascism, Benito Mussolini.

Sadržaj

1. UVOD	6
2. VRSTE DIKTATURA	8
2.1. Staljinizam	8
2.2. Nacizam.....	11
2.3. Fašistička diktatura u Italiji	36
3. ZAKLJUČAK.....	49
4. LITERATURA	51

1. UVOD

Što je to diktatura? Prema Franzu Neumannu, totalitarna diktatura kao »najrepresivniji« politički poredak ima pet bitnih obilježja. Prvo, izvršen je prijelaz od države koja se temelji na zakonima u policijsku državu.¹ Jer, u totalitarnim, krajnje birokratiziranim režimima izvršna tijela po svojem arbitrarnom nahodjenju raspolažu životom, slobodom i vlasništvom građana. U pravnoj državi tako nešto nije moguće. Drugo, za razliku od ustavnih, demokratskih država, u kojima je vlast raspršena, u totalitarnim režimima ona je koncentrirana i centralizirana. U njima nema diobe vlasti, federalizma i višepartijskog sistema. Treće, u totalitarnim režimima postoji monopolistička državna partija. Ona ima apsolutnu kontrolu nad državom i društvom. Četvrto, umjesto pluralističke egzistira totalitarna kontrola društva. Ne postoji razlikovanje između građanskog društva i države. Društvo je »totalno prožeto političkom vlašću«. Kontrola društva postiže se sljedećim metodama: a) načelom vođe (*Führerprinzip*) - na taj način politički vrh osigurava svoje vodstvo i podređenost i odgovornost svih ostalih institucija u sistemu samo vođi (diktatoru);² b) instrumentalizacijom svih društvenih organizacija (npr. sindikata) od strane vrhovnog vodstva; c) atomiziranjem i izoliranjem pojedinaca koji stoje nasuprot svemoćnom Levijatanu. Kao surogat društvenim vezama individua utemeljenih obitelji, tradicijom ili prijateljstvom nameću se nediferencirane masovne organizacije (npr. u staljinističkim režimima »narodni front«) unutar kojih je osoba još više izolirana i stoga pripravnija za manipulaciju; d) pretvaranjem kulture u propagandu. Peto, oslanjanje na masovni teror, odnosno na upotrebu »neproračunljivog« nasilja kao permanentne prijetnje građanima (Neumann, 1992:206-208).

Neumann također razlikuje jednostavnu i cezarističku diktaturu. U jednostavnom tipu diktature diktator svoju vlast izvršava pomoću »apsolutne kontrole nad tradicionalnim sredstvima prinude«, odnosno vojske, policije i sudstva. Taj se tip diktature obično pojavljuje

¹ Totalitarni režim bitno obilježava činjenica da se osoba ili pak pojedina skupina uzdiže(u) iznad zakona (Lefort, 2000b:52). Martina Malia, statičkoj viziji totalitarnog režima suprotstavljaju dinamičku viziju koja omogućuje sagledavanje »dosljednosti cijelog pothvata bez obzira na prilagodbe metode vladanja, napuštanje masovnog terora i slabljenje ideologije« (Lefort, 1996a:106).

² Temeljna nezakonitost totalitarnih poredaka vezuje se uz činjenicu da su oni podređeni osobnoj volji, koja ne priznaje ni pravila ni granica. Ili, oni drže da je takva volja, volja vrhovnika, primjerice, izvor prava. Prema njihovu shvaćanju stvari, ni narod ni ustavotvorna skupština nisu izvorom legitimnosti i legalnosti, te je istinska zakonodavna moć povijesna želja Führera i partije (Aron, 1996:36).

u zemljama u kojima mase nemaju političke svijesti. Stoga je politika stvar malih klika koje se natječu za prednosti, te se nadaju da će zadobiti ugled i bogatstvo povezivanjem s diktatorom. »Većina puka plaća poreze te možda služi vojsku, ali inače nema posla s političkim životom. Jedina društvena kontrola koja je potrebna jest potkupljivanje i korumpiranje nekolicine utjecajnih individua da bi ih se tijesno povezalo sa sistemom.« (Neumann, 1992:198-199). S druge strane, cezaristička diktatura ima potrebu za javnom podrškom. Odnosno, taj tip diktature postaje »neophodan kada mase počinju težiti političkom ispoljavanju«.

Teror je bit totalitarnih režima. Teror tajne političke policije usmjerava se protiv »objektivnog neprijatelja« kojeg određuje partijska ideologija, a vrhunac mu je politika istrebljenja određenih grupa i naroda (npr. Židova u nacističkoj Njemačkoj i kulaka u bivšem SSSR-u) u koncentracijskim logorima. Borba protiv unutrašnjeg i vanjskog neprijatelja nužan je uvjet održanja totalitarnog režima. Bez postojanja neprijatelja nije moguće postići jedinstvenost i monolitnost, odnosno homogenizaciju stanovništva i njihovu podršku režimu.

Usprkos masovne podrške iz manipuliranoga naroda, takvi režimi ne posjeduju demokratsku legitimaciju.³ U demokratskom tipu političkog režima, međutim, vlastodršci nisu utjelovljenje vlasti, već samo njeni privremeni nositelji koji moraju položiti račun onima koji su ih izabrali na funkcije.⁴

³ »Evo izvrsnog primjera izopačenosti većinskog načela: godine 1922. Lenjin osvaja većinu za odluku o zabrani frakcija unutar partije. Od toga trenutka vlada većina, što će reći vlast koja bi imala predstavljati većinu (bez obzira na autoritet protivnika).« (Lefort, 2000a:70)

⁴ »Liberalna se demokracija rađa iz odbacivanja monarhističke dominacije, iz spoznaje zajednice da vlast ne pripada nikome, da oni koji je obnašaju nisu njezino utjelovljenje, da su oni samo privremeni nositelji javnog autoriteta, a ne nositelji Zakona – bilo Božjeg bilo Prirodnog – ili posjednici krajnjeg znanja o poretku svijeta i društva te, najzad, da oni ne mogu odlučivati o tome što svaki pojedinac ima pravo činiti, misliti, govoriti i razumjeti.« (Lefort, 2000a:109)

2. VRSTE DIKTATURA

2.1. Staljizam

Staljinistički režim uspostavljen je nakon Oktobarske revolucije 1917. u Rusiji. Odnosno, nakon što se Staljin obračunao s opozicijom 1929. godine.⁵ Taj tip režima uspostavljen je u nizu zemlja Europe, Azije, Afrike i Latinske Amerike nakon Drugoga svjetskog rata. Dok je trajao jedna trećina svjetskog stanovništva živjela je u takvom režimu. Trenutačno postoji u Kini, Kubi, Vijetnamu i Sjevernoj Koreji. Ključnu ulogu u režimu ima komunistička, politička organizacija koja ima monopol djelovanja u političkom životu zemlje. Naime, nije dopuštena konkurencija više političkih organizacija koje se bore na izborima za glasove članova biračkog tijela.

Sve ključne političke odluke u tom režimu donose se u tijelima komunističke partije, centralnom komitetu i politburou. Rad se u komunističkoj partiji, po uzoru na vojnu organizaciju, zasniva na željeznoj disciplini. Komunistička partija je organizacijakarizmatškog tipa, s jakom emocionalnom vezanošću članstva uz partijske vođe. Legitimacija poretka nastojala se postići stvaranjem karizme partijskih vođa (npr. Staljin, Mao Zedong). Staljin i Mao Zedong, primjerice, bili su »masovni ubojice nezamislivih razmjera« (Eagleton, 2011:107). Režim u Staljinovo doba pokušava onemogućiti svako kritičko mišljenje. Sovjetsko stanovništvo živi na milost i nemilost tajne političke policije. U prosincu 1917. Lenjinovim dekretom utemeljena je ČEKA. Ona je već krajem lipnja 1918. imala 12 000 ljudi, a početkom 1921. dostigla je broj od čak 280 000 (Courtois, 2011:79). ČEKA u veljači 1922. postaje GPU (Državna politička uprava). Godine 1934. politička policija mijenja naziv u NKVD (Komesarijat za unutarnje poslove), a od 1954. u KGB (Komitet za državnu sigurnost). Politička policija je »sveprisutna«. A u Gulag-u (Glavna uprava lagera) bivaju internirane osobe koje dođu u sukob s režimom.⁶ Kroz sistem sovjetskih koncentracijskih

⁵ Inače, SSSR (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika) je formiran 30. prosinca 1922., a prvi ustav SSSR-a donesen je 31. siječnja 1924. Zbog dugotrajnog građanskog rata i vanjske vojne intervencije te nakon smrti V. I. Lenjina, zbog međusobnih obračuna u vrhu KPSS, režim nije duže vrijeme stabiliziran. Do njegove pune stabilizacije dolazi tek nakon donošenja, tzv. staljinovog ustava 1936.

⁶ »Onaj koji nije živio u sovjetskim zatvorima, koncentracijskim logorima i izgnanstvu, gdje se smjestilo preko pet milijuna robijaša, onaj koji ne poznaje najveću kaznionicu što ju je vidjela povijest, u kojoj ljudi skapavaju kao muhe, u kojoj

logora je prošlo ili je u njemu umrlo navodno više od 15 milijuna ljudi (Courtois, 2011:324). Njihov je simbol Kolima. Deportacije u koncentracijske logore započele su već 1918 godine. »Nikad se dotad iza zatvorskih rešetaka i logorskih bodljikavih žica nije nalazilo toliko pristaša vlasti koja ih je kaznila kao u staljinističkom SSSR-u.« (Riklin, 2010:187) Staljinistički režim nije imao za cilj kazniti zločin, već uništiti ljudsku ličnost i na njezinu mjestu izgraditi drugu, s novim reakcijama. To se nazivalo »odgojem novog čovjeka«. To trenutačno, na krajnje brutalan način, radi diktatorski režim u Sjevernoj Koreji.»Transformacija društvenih struktura temeljenih (i utemeljujućih) na dominaciji i eksploataciji bila je od 19. stojeća, po svemu sudeći, glavni put za stvaranje boljeg svijeta. Ali primjeri Sovjetskog Saveza i maoističke Kine pokazali su da je novi sustav eksploatacije i dominacije zamijenio stari, i bio još gori. 'Novi čovjek' komunizma javlja se u obliku tupog sljedbenika ili megalomanskog vođe. Plemenita ideologija komunizma je, kako je dobro rekao Solženjicin, 'opravdavala zločinstvo'. Carski režim bio je manje represivan, kapitalizam manje eksploatatorski od 'realnog socijalizma' .« (Morin, 2008:176).

Režim obilježava sveopća politizacija vojske. Oružane snage su prožete političkim idealima vladajuće partije. Na svim razinama vojne zapovjedne strukture postoje političkikomesari koji budno motre na »duhovno stanje« pripadnika oružanih snaga i o tomu podnose izvještaje višim partijskim kadrovima. Zapravo su svi oficiri morali biti članovi Komunističke partije ili Saveza komunističke omladine. A obični vojnici bili su izloženi indoktrinaciji i »ispiranju mozga« budući da su oružane snage zamišljene kao »škole socijalizma«.⁷

Za staljinizam je karakteristično postojanje nomenklature, odnosno kadrovskih lista s kojih su se popunjavali svi bitni položaji u državnom aparatu. Ne samo da su članovi komunističke partije na vrhovnim vodećim položajima u državnom upravnom aparatu. Oni su na svim ključnim položajima. Članovi su vezani partijskom disciplinom na provođenje politike komunističke partije, a unutar partijske hijerarhije vezani su niži forumi na izvršavanje odluka viših (npr. općinski partijski komitet dužan je provoditi odluke okružnog). Time je osigurana unutarnja kohezija i jedinstvo politike unutar partije (idejno i akcijsko

ih ubijaju kao pse, u kojoj ih tjeraju da rade kao robovi, taj ne može imati ni najblažeg pojma o tome što su to zapravo sovjetska Rusija i staljinističko 'besklasno društvo'.« (Ciliga, 2007:164)

⁷ Generalski vrh imao je veliku moć i utjecaj u svim komunističkim režimima. Komunistička partija se ubacila u vojsku, ali i vojska u partiju. Ta isprepletenost partije i vojske najprimjetnija je u Sjevernoj Koreji i Kini. Primjerice, KP Kine broji preko 80 milijuna članova i najmasovnija je politička stranka na svijetu (Grgić, 2014: 68).

jedinstvo) i, ujedno, prijenos te jedinstvene politike na upravni aparat od vrha do dna piramide (Pusić i dr, 1988:75).

Staljinistički režim naravno nema demokratsku legitimaciju. Jer, ne postoji mogućnost konkurencije između više političkih stranaka. A bez stranačkog pluralizma nije moguće uspostaviti demokratski politički režim. U režimu je izvršena potpuna koncentracija vlasti u rukama malog broja ljudi. Zbog postojanja profesionalnog partijskog aparata, zabrane *frakcija*, javlja se tendencija oligarhizacije. Odnosno, monopoliziranje donošenja ključnih političkih odluka od partijskog vrha, politburoa.⁸

Tijekom trajanja staljinističkog režima počinjeni su masovni zločini nad stanovništvom. Primjerice, samo je u Kinibilo oko 65 milijuna žrtava državnog terora. U bivšem SSSR-u bilo je oko 20 milijuna žrtava staljinističkog terora. A za sve je bivše komunističke zemlje, prema nekim procjenama, ukupni broj žrtava bio između 85 i 100 milijuna (Courtois et al., 1999). Brojke se čine pretjeranim. No, u svakom slučaju, ti su režimi počinili masovne zločine nad vlastitim narodima.

Do sloma staljinističkih režima došlo padom berlinskog zida u studenom 1989. godine. Naime, Potkraj 1980-ih i početkom 1990-ih komunističke su se partije u istočno-europskim zemljama urušile. Nakon što je nestalo »potpornja« sovjetske vojske, one su se raspale (Castells, 2003:14 i d.). Te zemlje pokušavaju, neke s manjim, a neke s većim uspjehom, izgraditi demokratski politički režim.

⁸ »Tko kaže organizacija, kaže i tendencija k oligarhiji.« (Michels, 1990:21) U svakoj organizaciji postoji »vodeća manjina i vođena većina«. Oligarhijske tendencije u organizacijama Michels propituje naročito na primjeru njemačke socijaldemokratske partije.

2.2. Nacizam

Nacistički totalitarni režim uspostavljen je u Njemačkoj 1933. godine. A traje do njemačkog poraza 1945. Zahvaljujući savezu s Njemačkom nacionalnom pučkom strankom (DNVP) i potpori znatnih dijelova rajnske teške industrije, predsjednik Carstva Hindenburg pozvao je 30. siječnja 1933. Hitlera da dođe na čelo kabineta. »Hitler i NSDAP su osvojili vlast legalno, u okviru važećega demokratskog ustava.« (Merkel, 2011:117) Demokratske su institucije i organizacije brzo, »na ilegalan način«, uklonjene te je započeo »marš« u totalitarni režim. Takav je režim poput staljinizma mobilizirajući i revolucionaran. Želi uključiti mase u rekonstrukciju društva.⁹ Ali kao sluge vladajućepartije. Poput komunističke partije i Njemačka nacionalsocijalistička partija (NSDAP) je imala mesijansku ulogu u izgradnji novog poretka.¹⁰

Nacistički režim je »protudemokratski, protoliberalan i duboko proturacionalan« (Neumann, 2012:399).¹¹ Nacizam je bio orijentiran oprečnom smjeru od normalne državne uprave. Jer, uprava je u modernoj državi usmjerena na suradnju, na konstruktivno rješavanje zadaća, na političku neutralnost. Uprava prihvaća političko vodstvo kao nešto što je dano. Sklona je prepustiti svaki sukob odluci politike i prilagoditi joj svoje djelovanje. To vrijedi i za političku odluku o vojnoj konfrontaciji s drugim državama. Uprava, i u tom kontekstu, ostaje isključivo instrument izvršavanja, ako treba »discipliniranog i požrtvovanog«, ali ne ulazi u političku bit sukoba. Upravu Trećeg Reicha činila je razgranata »vojska činovnika«. Budući da je nacionalsocijalizam pokret u »izvornom značenju« te riječi, političko sukobljavanje unutar zemlje i među državama shvaća kao svoje izvorno poslanje (Pusić, 2007:302).

⁹ Ako uopće i postoji sudjelovanje masa, uz više ili manje prisile (ili spontanosti), ne priznaje im se pravo inicijative ili odlučivanja (Prélot, 2002:126).

¹⁰ »'Stranačkadržava' koja se temelji na 'državnoj stranci', *Staatspartei*, oprečna je *Parteienstaatu* ili 'državi stranaka'.« (Prélot, 2002:130)

¹¹ Režim je vrlo brzo započeo izbacivanje Židova iz njemačke »narodne zajednice«. Izbacivanje je započelo Zakonom o nacionalnosti od 15. rujna 1935., koji je uveo razlikovanje između državljana (*Staatsangehörige*) i građana (*Reichsbürger*). Državljanima su pripadali zaštitničkom udruženju Reicha, a građani su osobe »njemačke ili rasno slične krvi koje svojim ponašanjem pokazuju da su voljne i sposobne vjerno služiti njemačkom narodu i Reichu«. Građanstvo se stjecalo poveljom i samo su građani imali politička prava. Dekretom od 14. studenog 1935. svaki je državljanin njemačke ili rasno »slične krvi« bez povelje učinjen građaninom. Ali, pod uvjetom da je imao pravo glasa ili da mu je građanski status odobrio ministar unutarnjih poslova. Zakon o građanstvu izbacio je sve preostale Židove iz državne službe (Neumann, 2012:103).

Zbog toga je za nj neprihvatljivo sve što su za upravu preduvjeti njezina normalnog funkcioniranja poput stabilnog normativnog uređenja, urednog i standardiziranog postupka, osobnog napredovanja po pravilima koja su »svima« poznata i »jednako primjenjiva na sve«. Dakako, poseban su problem prava i slobode građana, pravna ograničenja u upotrebi državnog nasilja i pravne sankcije u slučaju svakog prekoračenja tih granica. Načelo vođe (*Führerprinzip*) nametnuto i državnoj upravi, u svojim je temeljima oprečno tim principima upravljanja. Vlast vođe je apsolutna, a njegova osoba »premašuje sve ljudske mjere i zakone«. Vođa jedini »zna« put spasa za narod. On je »bogomdan« za ostvarivanje svoje povijesne misije. Riječ je o potpuno proizvoljnoj vlasti koja se prenosi i na sve niže razine vođa. Unatoč tome što se i takav sistem nazivao hijerarhijskim, on je bitno drugačiji od onog što se pod hijerarhijom razumije u upravi. Odnosno, u svakoj »normalno« uređenoj organizaciji. Nije riječ o neosobnoj podređenosti koja odgovara logici diobe rada, već o potpunoj osobnoj vezanosti nižeg vođe za višeg koja zahtijeva »apsolutnu poslušnost prema višem i daje apsolutnu vlast nad svim nižim« (Pusić, 2007:302). Nacizam bitno obilježava prava »inflacija« vođa. Tijekom rata broj je vodećih položaja dosegao čak dva milijuna.

Zabranjene su druge političke stranke, parlamentarizam, slobodni radnički sindikati, itd. Nakon što je u veljači 1933. zapaljen Reichstag, a za palež optuženi komunisti, formiran je novi parlament iz kojeg su isključeni komunisti, a kao stranka i zabranjeni.¹² Policija je dobila velike ovlasti, a pored dotadašnje uspostavljena je i Tajna državna policija (Gestapo). Mreža doušnika pokrivala je cijelu zemlju. Stotine tisuća ljudi »cinkarilo« je svoje susjede, poznanike itd. zloglasnom Gestapou. Sindikati su raspušteni nakon krvavo ugušenih radničkih manifestacija 1933., a radnici su učlanjeni u Njemačku radnu frontu pod kontrolom nacista. Naravno, ona nije predstavljala ni radničke interese niti je sudjelovala u određivanju visine plaće. Mnogi su sindikalne vođe uhapšeni i odvedeni u logore i zatvore (Overy, 2005:312).

Ostale građanske stranke su zabranjene ili su se same raspustile. Sukobi u vlastitoj stranci sa SA riješeni su 1934. kada su elitni nacistički zaštitni odredi SS (*Schutzstaffeln*) na čelu s Heinrichom Himlerom likvidirali Ernsta Röhma i vodstvo jurišnih odreda SA (*Sturmabteilung*). Nakon toga više nije bilo nikakvih ustavnih odredbi koje bi sputavale Hitlerovu samovolju. Nacisti su uglavnom riješili problem nezaposlenosti i stabilizirali

¹²Hitler formalno nije ukinuo ustav Weimarske Republike, iako nije dopuštao da ga ustav ograničava. Primjerice, nije prihvatio sastaviti zakon o eutanaziji zbog straha da će imati vezane ruke pravilima. Nakon paljenja Reichstaga, Hitler je »ostvario pravo nevažavanja bilo kojeg važećeg zakona ili prava« i tako se mogao oduprijeti marksističkom »teroru«. Već u ljeto 1933. u Njemačkoj su bile dopuštene »neograničene« policijske isudske represije, ako je režim ocijenio da to zahtijeva »očuvanje nacionalne sigurnosti«. Unatoč daljnjem postojanju »normativne države« (Paxton, 2012:135).

njemačku marku, što je rezultiralo masovnom podrškom režimu.¹³ Odnosno, time je nacionalsocijalizam zadobio »pasivnu toleranciju masa«. Socijalna je sigurnost bila jedininjegov propagandni slogan koji se temeljio na istini (Neumann, 2012:373).¹⁴

Mase su pridobivane propagandom. Prirodna struktura društva zamijenjena je apstraktnom »narodnom zajednicom« koja »prikriva depersonalizaciju ljudskih odnosa« i izolaciju čovjeka od čovjeka. U kategorijama moderne socijalne psihologije može se reći da je nacionalsocijalizam kanio stvoriti jednoobrazni sadomazohistički karakter. Ili, tip čovjeka određen svojom izdvojenošću i beznačajnošću, kojeg upravo ta činjenica tjera u kolektivno tijelo gdje stječe udio u moći i slavi entitet čiji je dio (Neumann, 2012:349).

Ključnu je ulogu pritom imalo Ministarstvo narodnog prosvjećivanja i propagande. I pored naziva ministarstvo, nije se radilo o normalnom resoru državne uprave, već o izvanredno uspješnoj mašineriji za manipuliranje ljudima (Pusić, 2007:305). Najdjelotvornije sredstvo nacističke propagande bio je radio. Njemačko stanovništvo smjelo je slušati isključivo njemačke radio postaje. Slušanje drugih postaja, npr. britanskog BBC- ja strogo se kažnjavalo.

Nakon što su nacisti došli na vlast potiču mit o vođi (*Führeru*) koji tobože utjelovljuje povijesno poslanje njemačkog naroda i zato ga partija i narod moraju bezuvjetno slijediti. Führer »izlazi« iz naroda i s njim je u »bliskoj vezi«. Vođa je u središtu pokreta, on je nezamjenjiv. U svojoj osobi ujedinjuje četverostruku funkciju šefa države, šefa izvršnog aparata, zakonodavca i vrhovnog suca. Također, ima i ustavotvornu vlast i zapovjednik je vojske (Prélot, 2002:125 i d.).

Talijanski fašizam (1922.-1943.) također je režim u kojem je vođa (*Duce*) u središtu sustava. Na kontinuumu političkih režima, koji je ograničen polovima »idealne demokracije« i »potpunog totalitarizma«, nacionalsocijalistički je rangiran »najdalje na totalitarnom kraju«. U Italiji je ostalo niz središta moći (kralj, vojska koja je ostala lojalna kralju, crkva) koja »nikad nisu bila potpuno podređena« fašističkom režimu. On nije mogao osigurati nespornu

¹³ Nacistički je režim bez veće uporabe represivnih mjera osigurao lojalnost najvećeg dijela državnih službenika. Ona neznatna manjina koja se nije uspjela »prilagoditi« udaljena je iz službe. U upravi je vladao potpuni oportunizam. Čak je oko 300 000 većinom viših činovnika pristupilo NSDAP-u ili je bar zatražilo prijem (Pusić, 2007:306).

¹⁴ Postignuća njemačke ekonomije bila su »zapanjujuća«. Ukinuta je nezaposlenost, povećana je proizvodnja, razvijena je industrija sintetskih materijala, ekonomske aktivnosti su potpuno podređene potrebama rata, uspostavljen je sistem racioniranja prije i tijekom rata, kao i uspješna kontrola cijena – »ta postignuća teško je nadmašiti«. S tim u vezi svi su promatrači suglasni, ali tu suglasnost prestaje. »Nema nikakve suglasnosti u pogledu načina kako je to čudo ostvareno jer je nema ni u pogledu prirode ekonomskog sustava.« (Neumann, 2012:196)

ideološku hegemoniju čak ni u društvu. Uvijek su opstajali ostaci ograničenog pluralizma. U fašističkoj Italiji nikad nije ostvareno prisilno izjednačavanje kao u njemačkom nacionalsocijalizmu nakon 1934 godine. No, talijanski fašizam pokazao se razmjerno neuspješnim i u »tvorbi« institucija. Nisu se djelotvorno mogli institucionalizirati ni fašistička stranka (*Partito Fascista Repubblicano*), ni korporativne staleške komore, ni fašistički sindikati, pa čak se u fašistički režim nije mogao jednoznačno uključiti ni »monarhističko-autoritarni državni i upravni aparat«. Stoga je Mussolinijev san o *statototalitario* ostao neispunjenom željom, za razliku od nacističke Njemačke. Mussolinijevu režimu nije pošlo za rukom »totalitarno prožimanje privrede, države, društva i svijesti, kao ni institucionalno osiguranje vlastite vladavine«. Riječ o propalom totalitarnom eksperimentu. »U Njemačkoj je prožimanje države i društva totalitarnom vlašću bilo mnogo uspješnije.« (Merkel, 2011:131-132)

Nacistički je politički režim kao i staljinizam, diktatura. U njoj su zatrni svi elementi liberalnog ustrojstva države (npr. vladavina prava, pravna država, parlamentarno ustrojstvo vlasti, nezavisno sudstvo, federalizam, višepartijski sistem) i društva (npr. autonomija privrednih subjekata, osobito radničkih sindikata). Partija je ukinula pravnu državu i uspostavila policijsku državu.¹⁵

Drugi totalitarni, jednopartijski režim, uz staljinizam, koji je obilježio *povijest 20. stoljeća* bio je nacionalsocijalizam u Njemačkoj.¹⁶ On ima niz zajedničkih crta sa staljinističkim, odnosno komunističkim režimima. Takvi poretki su mobilizirajući i revolucionarni, posvećeni potpunoj preobrazbi društva. Oni žele uključiti mase u rekonstrukciju društva. Mase se neprekidno poziva i mobilizira. »Ako i postoji sudjelovanje masa, uz više ili manje prisile ili spontanosti, ni na koji način im se ne priznaje pravo

¹⁵ Nacistički pokret sebe je definirao kao pokret usredotočen na ideal zajednice. Zajedničarski karakter režima sažeto je odražavala njemačka riječ *Volksgenosse*. Dakle, drug kao pripadnik njemačke narodne zajednice (*Volk*). Ona je zamijenila individualistički epitet »građanin«. Slično je bilo i u staljinističkom režimu. Zajedničarski karakter staljinističkog režima odražavao je sovjetski izraz »drug«. Oba su režima predstavljala »doba nas« (*Wirzeit*) umjesto »odumrlog« buržujskog »doba ega« (*Ichzeit*) (Overy, 2005: 231).

¹⁶ »Povijest fašizma mora početi od toga da su godine između dvaju svjetskih ratova ključne. Upravo su u tom razdoblju samozvani fašistički pokreti u Italiji i Njemačkoj došli na vlast. Uspon fašizma u tom razdoblju potaknule su poteškoće koje su mučile moderno doba i koje su potkraj devetnaestog stoljeća postajale sve očitije. Iskustvo industrijalizacije i imperijalizma donijelo je bogatstvo i sjaj, no istodobno je potaknulo neslogu, ogorčenost i probleme. Veliku prosvjetiteljsku zamisao jednog racionalnog svijeta država i naroda koji žive u skladu i unutar sebe i jedni s drugima i koji su privrženi miroljubivu rješavanju nesuglasica ugrožavali su trajna nesloga i rast društvenih podjela. Došao je u pitanje sam ideal racionalnosti kao simbol osobitosti ljudskih bića.« (Axford et al., 2002:230-231). Prema Peratoneru, fašizam/nacizam se nikada ne bi mogao pojaviti bez konzervativizma (to je težnja da i sutra bude tako kao što je još jučer bilo). »Taj je njegova stvarna osnova. Konzervativizam kao takav može postojati bez fašizma, ali fašizam se ne bi mogao nikada pojaviti da mu nije prethodio barem neki konzervativni potencijal; i taj se redosljed u povijesnom pravcu kao i udruštvenom događanju ne može obrnuti. I zato je fašizam[...] po svojoj definiciji i u svojoj suštini u stvari jedan ekstremni konzervativizam.« (Peratoner, 1984:1626)

inicijative ili odlučivanja. Izorno tijelo ne treba birati između više koncepcija i više političara. Samo treba prihvatiti ono što mu je oktroirano. Ipak, zahvaljujući propagandi, odobravanje se ne traži uz rezignaciju nego uz entuzijazam.« (Prélot, 2002:126) Staljinizam i nacizam najavljuju novog čovjeka.¹⁷ Budući da teže preobrazbi ljudske prirode (nastanak »novoga čovjeka«), radikalizam toga cilja, uvjetuje i radikalizam uporabljenih sredstava za njegovo ostvarenje. »Transcendentna norma, taj nov ljudski rod (čisti nacistički arijevac ili potpuni socijalistički čovjek) odobrava i opravdava sve agresije na prisutnu ljudsku vrstu.« (Bruneteau, 2002:64)¹⁸

Nacisti zagovaraju uspostavljanje zajednice. Zajednica je shvaćena kao rasa jedinstvo koje je zajamčeno »krvlju i tlom«.¹⁹ Narod se pak shvaća kao »prirodno-organsko« jedinstvo i cjelovitost. On postoji prije svakog diferenciranja društva na klase, interesne skupine i sl. S druge strane, komunisti zagovaraju uspostavljanje takve zajednice u kojoj neće biti tlačenja i eksploatacije. Dakako, besklasno društvo koje se nastoji bar na razini ideologije uspostaviti, iznova aktualizira »prastari« mit o »zlatnom dobu« (Bruneteau, 2002:85). S vremenom će se nakon razdoblja, tzv. diktature proletarijata prevladati i glavna opresivna institucija – država koja će biti zamijenjena asocijacijom slobodnih proizvođača. Na razini ideologije inzistira se na ravnopravnosti članova zajednice u tzv. postrevolucionarnom razdoblju, osim onih koji su članovi eksploatorske buržoaske klase.

Poseban je problem pitanje dobrovoljne masovne podrške staljinizmu i nacizmu. U totalitarnim državama, zbog zatiranja političkih sloboda i demokratskih izbora, ne postoje pouzdani podaci o razini podrške naroda režimu. Nacizam je stekao »najaktivniju i najveću« podršku, koja je postojala u gotovo svim društvenim slojevima. Nacistički režim je u »iznenađujuće kratko vrijeme« vratio dijelu njemačkog naroda osjećaj sigurnosti, eliminirao je nezaposlenost zahvaljujući ponovnom naoružavanju i poticanju ratne industrije te obnovio snagu njemačke nacije ponižene »teškim odredbama« mirovnog ugovora. Sovjetski režim vjerojatno nije uživao sličnu podršku, osobito među seljacima kojima je zemlja bila oduzeta pod prijetnjom nasiljem i uz razne oblike zlostavljanja. Zbog procesa industrijalizacije i

¹⁷ Mussolini je »okarakterizirao novoga čovjeka njegovom sposobnošću da 'radi više i spava manje'« (Bruneteau, 2002:183).

¹⁸ Nacisti ljude istrebljuju plinom, a staljinisti ih likvidiraju »radom«. Kakav je status »rada« u logorima totalitarnih režima? »Primitivan i težak fizički posao, lišen svakog ekonomskog interesa; rad je beskoristan jer je prije svega shvaćen kao sredstvo mučenja i poniženja.« (Bruneteau, 2002:56)

¹⁹ Država mora, prema Hitleru, zabraniti svako miješanje rasa. To neće biti napad na »najsvetija« ljudska prava. »Ne, postoji samo jedno najsvetije ljudsko pravo, a to je pravo istovremeno i najsvetija obveza, naime: brinuti se za to da krv ostane čista i da čuvanjem najboljeg ljudskog obilježja, ova bića dobiju mogućnost najplemenitijeg razvoja.« (Hitler, 1999:405).

modernizacije SSSR- a uvećan je ugled i moć mnogih komunista iz redova vojske, radničkog sloja, naročito rukovodećih, tehničkih i administrativnih djelatnika. Mnogi caristički prognanici su se nakon revolucije vratili u SSSR smatrajući boljševike začetnicima istinskog preporoda Rusije (Salvadori, 2008:221).

Što je omogućilo nacistima dolazak na vlast? Brojni su uzroci. Jedan od uzroka valja tražiti u njemačkoj naciji čije su ustanove, strukture, odnosi moći i mentalitet ostali predmoderni, u raskoraku s brzim prodiranjem »suvremenog svijeta«, brzinom natjecanja (i ugrožavanja) suvremenih ekonomskih, kulturnih i političkih snaga (Kershaw, 2000:74). S druge strane, to su ratno poniženje i nametnute reparacije, inflacija, masovna nezaposlenost i siromaštvo njemačkog stanovništva, dakle »anomična« društvena situacija. Bez takvog spleta povijesnih okolnosti ne bi bio moguć uspon nacista i njihovo preuzimanje vlasti. A Hitler bi bio »nitko i ništa«.²⁰

Versailleskim sporazumom Njemačka nije angažirana kao sudionik u njegovom stvaranju, kao što je to, npr. Meternich napravio s Francuskom nakon napoleonskih ratova. Njime je Njemačka ponižena i »izvrgnuta javnom ruglu«. Sporazum je bio »diktat« ili »diktirani mir«. On nije bio, poput ostalih europskih mirovnih sporazuma u povijesti, »pregovaran« i dogovoren između pobjednika i poraženog. »U takvim je sporazumima, naravno, pregovaračka pozicija pobjednika jača, no sudjelovanje poraženog je bar formalno ravnopravno, čime se štiti njegova čast i moralno podupire njegova odgovornost za izvršenje dogovorenog. »U Versailleskom sporazumu, koji je bio pregovaran i dogovoren bez sudjelovanja Njemačke, njemački potpis je iznuđen ultimatumom, pod prijetnjom rata. Time Nijemci otpočeka nisu smatrali obvezujućim ono što su potpisali pod prinudom, i čak i da nije bilo nebrojeno ponižavajućih, diskriminirajućih, ili jednostavno iritirajuće detaljnih odredbi s kojima je sporazum obilovao, bili bi odlučni u svojoj namjeri da 'skinu versailleske okove'.« (Haffner, 2007:97-98)

»Versailleski okovi«, čak i prije nego li ih je Hitler »strgao«, bili su »papirnati«. Na papiru je, npr. Njemačkoj bilo zabranjeno naoružavanje. Njemačka vojska bila je ograničena na 100 000 ljudi. Također, Njemačka je bila obvezna plaćati odštetu sljedećih nekoliko generacija. »No snage koja bi provodila ta ograničenja i obveze s papira nije bilo.

²⁰ »Lišen ovih uvjeta, njegov stil, njegov tip retorike bili bi bez ikakva odaziva. Utjecaj koji su na njemački narod imali rat, revolucija i nacionalno poniženje te stalan strah od boljševizma u širokim slojevima pučanstva dali su Hitleru program. On je te okolnosti briljantno iskoristio. Više od bilo kojeg političara svojega doba, bio je glasnogovornik neobično snažnih strahova, ogorčenosti i predrasuda običnih ljudi koje nisu privukle stranke ljevice niti su ih usidrile stranke političkoga katoličanstva.« (Kershaw, 2000:426)

Odluke pariške mirovne konferencije iz 1919. godine su to previdjele. U stvari, ono što se na početku u Njemačkoj nije shvatilo zbog šoka od uvrede, i što se postupno prepoznalo, je da su Nijemci dobili točno ono što nisu uspjeli u četiri godine rata – Njemačka je postala apsolutna, nesavladiva, vodeća sila u Europi. Teritorijske amputacije izvedene na njenom zemljopisnom tijelu nisu imale utjecaja na tu činjenicu.« (Haffner, 2007:98)

Njemački Reich bio je »na duge staze« prejak da bi ga mogle obuzdati samo Velike Britanija i Francuska. Raspadom Austro-Ugarske stvorene su državnice koje su bile na neki način predodređene da postanu njemački sateliti čim se ona oporavi od pretjeranih ratnih nameta i šoka od poraza. Dakle, u Parizu Njemačka nije samo ponižavajućim sporazumom bila »gurnuta« na put revizionizma i revanšizma, već je taj put za nju bio »gotovo opsesivno« u potpunosti očišćen. »Dvije sile koje snose odgovornost za to, Velika Britanija i Francuska, su vrlo brzo s mukom shvatile da su napravile pogubnu pogrešku. No iz te su početne spoznaje povukle oprečne zaključke. Britanija je smatrala da treba činiti ustupke Njemačkoj postupnim ublaženjem mirovnih odredbi i eventualno od nepomirljivog neprijatelja napraviti dobronamjernog pristalicu tako revidiranog mirovnog sporazuma, dok je Francuska, naprotiv, vjerovala da se propusti iz Pariza moraju ispraviti i da se Njemačka mora konačno u potpunosti oslabiti.« (Haffner, 2007:100)²¹

Prema Haffneru, Hitlerovo osvajanje vlasti nije omogućila masovna nezaposlenost i velika ekonomska kriza,²² već weimarska desnica koja je dugo bila riješena ukinuti parlamentarnu državu u korist »nejasno koncipirane« autoritarne države. Kad je Hitler postao kancelar Reicha, Weimarska republika je već bila razorena. On je samo svrgnuo s vlasti one koji su je razorili.²³

²¹ »Sukob se otvoreno razbuktao kad je Francuska to zaista i pokušala učiniti okupacijom Ruhra 1923. godine. Velika Britanija joj se nije pridružila, Francuska je morala uzmaknuti i ubuduće, potihom škrgućući zubima, prikloniti se Velikoj Britaniji u njenoj politici 'popuštanja i smirivanja'. To popuštanje nije započelo s Nevilleom Chamberlainom – u najmanju ruku je tamo završilo – već u Locarnu 1925. godine s njegovim polubratom Austenom Chamberlainom.« (Haffner, 2007:100)

²² »Na kraju krajeva, država se ne raspada zbog krize ili masovne nezaposlenosti, jer bi u tom slučaju Amerika, primjerice, sa svojih trinaest milijuna nezaposlenih u vrijeme velike ekonomske krize od 1930. do 1933. godine propala. Weimarsku republiku nije uništila ekonomska kriza ili nezaposlenost, iako su one, razumije se, pridonijele atmosferi propasti, uništilo ju je to što je weimarska desnica dugo bila riješena ukinuti parlamentarnu državu u korist nejasno koncipirane autoritarne države.« (Haffner, 2007:94).

²³ Bi li Hitler imao jednake šanse kakve je imao 1930. da se danas pojavi u Njemačkoj, naročito ako pretpostavimo da ekonomska kriza i nezaposlenost poprime jednake razmjere onima u Weimarskoj republici? Hitler ne bi imao jednake šanse, iz jednostavnog razloga što danas u Njemačkoj nema desnog krila koje ne priznaje državu te je spremno razoriti kao pripremu za njegov dolazak. »Velika razlika između Berlina i Weimara leži u jednostavnoj činjenici da u današnjoj Njemačkoj politička snaga koja je uništila Weimarsku republiku, to jest desno krilo koje ne priznaje državu, više ne postoji. Možda su baš poraz od Hitlera, i gorke i ponekad krvave lekcije koje su dobivali od njega nakon neuspješnih pokušaja oporivanja, preobratile njemačku desnicu na republiku, parlamentarizam i demokraciju. U svakom je slučaju od Hitlerova vremena naučila da će bolje proći kao parlamentarna stranka, suprotstavljajući se drugim, lijevo orijentiranim strankama u

S druge strane, Helmuth Plessner u svojoj knjizi nastoji propitati »duhovnu pretpovijest hitlerizma«. Po njegovom sudu, prijemчивost za nacionalsocijalističku politiku može se samo uvjetno razumjeti iz neposrednih posljedica Versaillesa, inflacije (iz smanjenja povjerenja i osiromašenja slojeva činovništva i akademskih zvanja), partijsko-političke strukture i neslaganja malograđanskog sloja između 1918. i 1933. godine, i tradicionalnih partija kao i iz radikalizirajućeg učinka velike nezaposlenosti od 1929. (Plessner, 1997:10) Ključna je njemačka duhovna povijest koja je bitno drugačija nego povijest Engleske i Francuske. »Njemački se sukob sa starom Evropom i izvanevropskim svijetom koji je ona stvorila produbljuje u borbu protiv političkog humanizma čiji korijeni i procvat leže u 16., 17. i 18. stoljeću. Istraživanje tako mora početi od značajne činjenice da njemački Reich ni u jednoj od svojih tradicija nema odnose spram ideje prava i države tih stoljeća, odlučujućih za nastanak i oblikovanje modernih nacija.« (Plessner, 1997:40)

Njemačko otuđivanje od Zapada započinje od 17. stoljeća. Njemačka jedva da ima udjela u oblikovanju novovjekovnog državnog prava i prava naroda utemeljenog na prirodnom pravu čovjeka. »Ideja države koja štiti slobodu građana i koja je pravna država kako bi zaštitila slobodu, ima, doduše, i njemačke prvoborce, ali je u Njemačkoj samo ograničeno prihvaćena. Prusija razvija državni stav i savjest, ali je ipak vezana na moć vladara božjom milošću. Vojska i činovništvo daju pečat državi.« (Plessner, 1997:46)

Francuska i Engleska (zemlje dviju «slavnih» revolucija) najupornije će braniti parlamentarnu demokraciju zato što je ona «srasla» s njihovim naslijeđem i «klasičnim vremenima njihove političke vrline». Calvin je za anglosaksonske zemlje bio presudan. A za Francusku nedvojbeno prosvjetiteljstvo. Obje su «sile» odlučujuće sudjelovale u osamostaljenju pojedinca u preobražaju države »iz duha osobne slobode«. Obje sile djeluju u smjeru »unutar-svjetoavnog« načina života za koji u Francuskoj jamči odvojenost crkve od države. Obje su sile »zainteresirane« za neutralnu, indiferentnu, tehničku državnost. Odnosno, za parlamentarnu demokraciju. No, humanističko načelo ove vrste državnosti može se promatrati samo pod jednim uvjetom: da je bezuvjetno očuvana »ideja građanina i dostojanstva prava«, crpljenog iz uma stvorenog slobodnim suglasjem. »Povijesnu sliku države ne određuje realno porijeklo naroda iz pred-povijesnog vremena, nego ideja prava, svjesno održavana u njezinoj oslobađajućoj i pomirujućoj apstraktnosti koja briše teret prošlosti, te u pojmovnom dostojanstvu. Država kao ugovor u smislu nagodbe slobodnih

povuci-potegni borbi vladajuće stranke i opozicije nego u natjecanju s populistički-demagoškim diktatorom za vodstvo autoritarne države.« (Haffner, 2007:94)

građana je specifično zapadni ideal. U njezinu je iskonu prevrednovanje čovjeka u *civis*. Njezina je supstancija dnevni plebiscit... Državi pripada onaj tko se za nju izjašnjava. Njezina ideja joj priskrbljuje vječnu sadašnjost. Ona nema 'prirodne' nego samo političke protivnike, ona može za sebe pridobivati i zato je usmjerena na univerzalnost. Njemačku nije iznutra prožeo ni kalvinizam ni prosvjetiteljstvo. Luteranstvo je spriječilo oboje, a politička povijest nije dopustila sudjelovanje na oblikovanju moderne demokratske samosvijesti.« (Plessner, 1997:64-65) Prosvjetiteljstvo je Njemačku »dotaklo« tek u svom kasnom stadiju. A njegovi su »rani oblici« ostali ograničeni na literarnu djelatnost. U tomu, prije svega, valja tražiti genezu nacističke ideologije i antisemitizma. Njoj se stoga moramo suprotstaviti «cijelom opremom» prosvjetiteljstva (Plessner, 1997:205).²⁴

Nacionalsocijalistička partija (NSDAP) je sebi put k vlasti krčila do tada neuobičajenim fizičkim terorom svoje naoružane policije (SA) nad političkim protivnicima. Godine 1930. stranka je postigla prvi značajan izborni uspjeh, a 1932. nacisti su bili najjača stranka u Reichstagu. Početkom 1933. maršal Paul von Hindenburg je Hitlera proglasio kancelarom njemačkog Reicha. No, Nacionalsocijalistička partija još uvijek nije imala većinu u vladi. Nakon što je 1933. zapaljen *Reichstag*, a za palež optuženi komunisti, formiran je novi parlament iz kojeg su komunisti isključeni. »Nakon nemilosrednog uništenja KPD-a, koji nikad nije bio formalno zabranjen, glavni blokovi potencijalnog otpora bili su SPD i sindikati, politički katolicizam (usredotočen na zentrum) i konzervativci (koji su još imali većinu u vladi). U svibnju i lipnju eliminiran je svaki od ovih blokova. U tome je svakako svoju ulogu odigralo zastrašivanje. Sada je stoga kod oporbenih stranaka preostalo malo borbenosti. Spremnost na kompromis uskoro je postala spremnost na kapitulaciju.« (Kershaw, 2000:475)

Novi parlament s pristankom svih građanskih stranaka donosi *Zakon o ovlaštenju* koji je davao vladi četverogodišnje pravo izdavanja zakona svake vrste bez sudjelovanja parlamenta, uključivši i državni budžet i zaključivanje međunarodnih ugovora. »Hitler zapravo nikada formalno nije ukinuo weimarski republikanski ustav, nego je vladao na temelju zakona o posebnim ovlaštenjima, koji je bio donijet upravo na osnovu tog istog po nacistima ispražnjenog weimarskog ustava.« (Peratoner, 1984:1645) Vlada je raspustila sve zemaljske parlamente i vlade, a u pojedinim zemljama postavila je državne komesare

²⁴ »Među nama žive milijuni koji su prošli školu mržnje i laži, tisuće onih koji su sudjelovali u rasnoj politici, dijelom publicistički. Doduše, oni se čuvaju i neizjašnjavaju se bez nužde o elaboratima u 'Akademiji za njemačko pravo' i drugim organima znanstvenog karaktera. Ali ti ljudi žive, oni prenose svoje ideje mladima od kojih poneki opet savezima u čijim statutima radosno stoji načelo rase. Ako se ovom razvoju nove legende o potajnom ubodu mačem, ali u većim razmjerima nego 1918., ne bude suprotstavilo cijelom opremom prosvjetiteljstva, ostaje 'Hitler u nama', sa ili bez republike.« (Plessner, 1997:205)

(namjesnici *Reicha*).²⁵ Velika ovlaštenja dobila je policija, a pored dotadašnje uspostavljena je i »Tajna državna policija – Gestapo«. Sindikati su raspušteni nakon krvavo ugušenih radničkih manifestacija 1933., a radnici su učlanjeni u Njemački front rada koji su vodili nacisti. Ostale građanske stranke zabranjene su ili su se same raspustile već iste godine. Važnu ulogu imali su elitni nacistički zaštitni odredi, koji su se nemilosrdno obračunavali s političkim protivnicima.²⁶ »U godinu dana od siječnja 1933. do proljeća 1934. SA – koji je izvorno bio privatna vojska NSDAP-a – narastao je na 400 000 članova. Ernst Röhm, načelnik njegovog stožera, nekadašnji satnik iz Bavarske i Hitlerov blizak prijatelj, tražio je 'drugu revoluciju' i htio da brojčano mnogo slabiji Reichswehr proguta 'smeđa bujica'; vrhovno je zapovjedništvo trebalo raspustiti i zamijeniti kadrom SA-a.« (Enzensberger, 2009:97)

Röhm je smatrao da se Hitler priklonio regularnoj vojsci, Reichswehru te ga na taj način izdao (»Stari drugovi nisu mu dovoljno dobri«). Röhm je organizirao velike defilee SA postrojbi i naoružao ih »teškim pješačkim oružjem«. Kako su se odnosi između SA i *Reichswehra* zaoštravali, ministar obrane je upozorio Hitlera da će braniti svoj monopol na oružje te čak može doći i do građanskog rata, ako Röhm nastavi sa svojim aktivnostima. U tom slučaju predsjednik Hindenburg bi proglasio izvanredno stanje i predao izvršnu vlast *Reichswehru*. Time bi Hitleru bila oduzeta vlast. Zbog toga nije trebalo dugo čekati na Hitlerovu reakciju. Sukobi sa SA riješeni su između 30. lipnja i 2. srpnja (»Noć dugihnoževa«) kada su elitni nacistički zaštitni odredi SS na čelu s Heinrichom Himmlerom likvidirali Ernsta Röhma i vodstvo SA. Točan broj žrtava nije ni do danas utvrđen, no po nekim procjenama usmrćeno je najmanje dvije stotine ljudi. Masakr vodstva SA izazvao je u inozemstvu burne reakcije, a i »mnogim« Nijemcima on je »otvorio oči«. Ali ne i istaknutom nacističkom pravnom teoretičaru Carlu Schmittu. Njegov članak u *Deutschen Juristen-Zeitung* – u nosio je znakovit naslov »Führer štiti pravo«. »Napisao je 'Führerovo je djelo zapravo

²⁵ Inacisti su se poput staljinista negativno određivali naspram parlamenta i parlamentarnih institucija. Hitleru je tako parlament komična institucija. »Time što parlamentarni princip većinskog odlučivanja odbija autoritet ličnosti i na njeno mjesto postavlja brojnost ili one gomile, on se ogrješuje o aristokratske temelje Prirode[...]« (Hitler, 1999:101) Nekoliko stranica dalje Hitler piše slično. Parlamentu »nasuprot stoji istinska germanska demokracija slobodnog izbora vođe s njegovom obvezom za potpunim preuzimanjem pune odgovornosti za svoje djelovanje i postupke. U njoj nema nikakva preglasavanja većine o pojedinim pitanjima, već samo određivanje jednog jedinog, koji onda svim svojim umom i životom odgovara za svoje odluke (Hitler, 1999:111).

²⁶ »Ako važnost paravojnih formacija za totalitarne pokrete ne leži u njihovoj dvojbenuj vojnoj vrijednosti, ona nije ni u njihovoj lažnoj imitaciji redovite vojske. Kao elitne formacije, one su oštrije od drugih grupa odijeljene od vanjskog svijeta. Nacisti su vrlo rano shvatili blisku povezanost između totalne militantnosti i totalnog odvajanja od normalnosti; jurišnicima se služba nikada nije određivala u njihovu rodnom kraju, a aktivni kadrovi SA u razdoblju prije dolaska na vlast i SS u nacističkom režimu bili su tako pokretni i tako se često mijenjali da se nisu mogli naviknuti i ukorijeniti u bilo kojem dijelu običnog svijeta. Bili su organizirani po uzoru na gangsterske bande i korišteni za organizirana umorstva.« (Arendt, 1996:108-109)

bilo čisto pravosuđe. Ono ne podliježe pravdi, nego je samo bilo najviša pravda'.« (Enzensberger, 2009:98)

»Uništenjem« SA uklonjena je jedina organizacija koja je odestabilizirala režim i izravno ugrožavala položaj Hitlera. »Nakon toga uklonjeni SA nije bio ništa drugo doli lojalistički odsjek pokreta čiji se aktivizam, u povoljnom trenutku mogao usmjeriti protiv Židova (kao u novembarskom pogromu 1938.) ili drugih ciljanih skupina. Bez podrške vojske, koja je od izvlaštenja SA imala što dobiti, Hitlerova bi akcija bila nemoguća. SA više neće predstavljati prijatnu vojsku, kao ni zapreku planovima o ponovnom naoružavanju.« (Kershaw, 2000:520)²⁷ Nakon toga više nije bilo nikakvih ustavnih odredbi koje bi sputavale Hitlerovu samovolju. Nacisti su započeli ubrzano naoružavanje države, a izradili su i program autarkije da bi država postala neovisna od uvoza sirovina. Ta je politika za nekoliko godina riješila problem nezaposlenosti i stabilizirala njemačku marku, a što je rezultiralo masovnom podrškom režimu. Mase su pridobivane propagandom. A Hitler je svojim govorima²⁸ i osobnim magnetizmom opčinjavao slušatelje i dovodio ih u ekstazu, naročito žene.²⁹

Nakon zauzimanja vlasti od strane Nacionalsocijalističke partije potican je mit o vođi (*Führeru*) koji tobože utjelovljuje povijesno poslanje njemačkog naroda i zato ga partija i narod moraju bezuvjetno slijediti. Volja *Führera* postaje »najvišim zakonom«. Vođa kao najviši izvršilac pravde sam »stvora pravo«. Time je samovolja proglašena pravom. *Reichstag* je »tek vrlo rijetko« vršio svoje zakonodavne ovlasti koje je »teorijski« još imao. Zakon, akt *Führunga*, u pravilu je *Führerovodjelo*. Predstavništva su stoga »beživotna« tijela. S druge strane, niz povezivanja u jednoj osobi ostvaruje potpunu koncentraciju vlasti u rukama diktatora. »*Führer* u svojoj osobi objedinjuje četverostruku funkciju šefa države, šefa izvršnog aparata, zakonodavca i vrhovnog suca. On ima i ustavotvornu vlast i zapovjednik je vojske.« (Prélot, 2002:128-129)

Zajednica je najviša ćudoredna vrijednost. Ona *prethodi* pojedincu i vremenski i logički, te ima pravo da pojedinca ili pojedine društvene skupine podvrgne svojoj volji. Jedinstvo zajednice uvjet je duhovnog, socijalnog, političkog i ekonomskog preporoda, a

²⁷ »Suučesništvo vojske u događajima od 30. lipnja 1934. još ju je više vezalo uz Hitlera. No tako su se širom otvorila vrata za presudno širenje Hitlerove vlasti nakon Hindenburgove smrti. Generali su možda pomislili da je Hitler nakon 20. lipnja njihov čovjek. Stvarnost je bila drukčija. Sljedeće dvije godine pokazat će da je 'Röhmova afera' bila ključna etapa na putu da vojska postane Hitlerovo oruđe, a ne njegov gospodar.« (Kershaw, 2000:521)

²⁸ Čini se da je Hitler bio »najnadareniji demagog svoga vremena« (Kershaw, 2000:105).

²⁹ »Više od bezuvjetne odanosti pripadnika totalitarnih pokreta i široke podrške totalitarnim režimima, naš duševni mir remeti nesumnjiva privlačnost tih pokreta za elitu, a ne samo za rulju. Zastrašujući popis istaknutih ljudi koje totalitarizam može ubrojiti u svoje simpatizere, suputnike i upisane stranačke članove bilo bi doista nerazumno pripisati umjetničkim mušicama ili naučenjačkoj naivnosti.« (Arendt, 1996:55)

iskazuje se u jedinstvenoj volji zajednice. Nju izražava i jamči vođa volja kojega je »izlazište« zakona zajednice. Dakle, nacizam je, zbog izraženog anti-individualizma i prezira prema pojedincu, anti-prosvjetiteljski pokret i ideologija. Ideologija naravno nije i dovoljna za legitimaciju režima. Ključni značaj za takav tip političkog poretka ima pokušaj »obogotvorenja« partijskih vođa (Hitler) i njihov kult ličnosti. »Već u proljeće 1933. kult ličnosti koji je okruživao Hitlera pupao je i razvijao se neobičnim manifestacijama. 'Pjesme' - obično sladunjava stihoklepstva, ponekad pseudoreligioznog tona – spjevane u njegovu čast. Po gradovima i selima diljem Njemačke sadili su se 'Hitlerovi hrastovi' i 'Hitlerove lipe', drveće čija je drevna poganska simbolika imala osobito značenje za völkisch nacionaliste i pripadnike nordijskoga kulta. Gradići i velegradovi hrlili su da novom kancelaru dodijele status počasnoga građanina.« (Kershaw, 2000:483)³⁰ Takav režim bitno obilježava fascinacija vođom.³¹ Vođa/diktator je iznad zakona. On nije ograničen institucijama sustava. Dakle, ni takav tip političkog režima ne može se dulje održati bez masovne potpore izmanipuliranog stanovništva. Nacisti su spoznali značaj masovne dobrovoljne poslušnosti bez koje ne bi opstali na vlasti »ni tjedan dana«.

Prema Haffneru, Hitlerovih vjernih pristaša je, »na vrhuncu sveopće vjere u Führera«, »zasigurno« bilo više od 90 % svih Nijemaca (Haffner, 2007:55). NSDAP je bila podjednako privlačna svim društvenim slojevima. Osobito je udio radnika u njegovu biračkom tijelu bio mnogo veći negoli se isprva očekivalo. Hitlerov »pokret« bio je u tom smislu prva prava »narodna stranka« na njemačkom tlu. Najvjerojatniji razlog uspjeha nacionalsocijalista, odnosno masovna lojalnost, koju su uživali do kraja je u tomu što je Hitler zastupao na prvi pogled iznenađujuće suvremene predodžbe o društvenoj i ekonomskoj politici (Nohlen, 2001:237).

Hitlerom su bili »impresionirani« svećenici, intelektualci, ali i strani diplomati. Mnogi konzervativni intelektualci čije su ideje pripomogle utiranju puta Trećem Reichu uskoro će se razočarati u Hitlera i režim koji je on personificirao. »Za njih se Hitler u praksi nije pokazao mističnim vođom za kojim su čeznuli u svojim snovima. No oni su pomogli pripremiti teren za Führerov kult što su ga u njegovim bezbrojnim oblicima prihvatili toliki drugi ljudi. A

³⁰ »Hitler je gutao bezgranično laskanje. Postao je najistaknutiji vjernik svoga vlastitog führerovskog kulta. Oholost – ona uobražena napuhanost koja izaziva katastrofu – bila je neizbježna. Točka u kojoj nastupa zla kob dosegnuta je 1936. godine. Njemačka je bila osvojena... Počeo je smatrati da ga je predodredila Providnost... Njegova vlast nad svim vladajućim grupama unutar režima sada je bila gotovo potpuna, njegov položaj neosvojiv, njegova popularnost neizmjerena. Malo ih je u ovom trenutku imalo dalekovidnosti da spoznaju kako staza koju je utrla Providnost vodi u bezdan.« (Kershaw, 2000:591)

³¹ »Tko želi biti vođa, stiče najneograničeniji autoritet, ali i posljednju i najtežu odgovornost. Tko za to nije sposoban ili je za podnošenje posljedica svoga djelovanja prevelika kukavica, taj ne može biti vođa. Za takvo nešto pozvan je samo heroj.« (Hitler, 1999:351)

njihov način mišljenja – odbacivanje ‘ideja iz 1789’, racionalnosti i relativizma liberalne misli u korist hotimičnoga skoka u iracionalizam, potrage za smislom ne u individualnosti nego u ‘nacionalnoj zajednici’, osjećaja oslobođenja kroz ‘nacionalno buđenje’ – bio je platforma na kojoj se velik dio njemačke intelektualne elite svezao s antiintelektualizmom i primitivnim populizmom Hitlerova Trećega Reicha. Gotovo da i nije bilo prosvjeda zbog čistke sveučilišnih profesora, provedene po novom Zakonu o državnim namještenicima iz travnja 1933. godine, kad su mnogi od najistaknutijih njemačkih profesora i akademika otpušteni i otjerani u izbjeglištvo.« (Kershaw, 2000:482)³²

S autoritetom kancelara Reicha, uz podršku svjetine, okružen vanjskim znacima moći, »obavijen aurom velikoga vođe« kakvim ga promiče propaganda, nije uopće bilo čudo što su ga i oni drugi, izvan kruga potpuno naivnih, mogli doživjeti impresivnim. »Moć je također bila razlogom zašto su se njegovi podređeni – podčinjeni nacistički čelnici, njegova osobna pratnja, provincijski stranački šefovi – grčevito držali svake njegove riječi prije no što su se, kad je u travnju 1945. godine ta moć došla kraju, razbježali poput poslovičnih štakora s broda koji tone. Mistika moći svakako objašnjava i to zašto je tako mnogo žena (osobito onih mlađih od njega) vidjelo u njemu, Hitleru čija nam se osoba čini antitezom spolnosti, seks simbol, a nekoliko ih je zbog njega pokušalo izvesti i samoubojstvo. Povijest Hitlera mora, dakle, biti povijest njegove moći – kako ju je postigao, kakav je bio njezin karakter, kako ju je nametnuo, zašto mu je bilo dopušteno da je širi preko svih institucionalnih barijera, zašto je otpor toj moći bio tako slabašan. No ovo su pitanja koja valja uputiti njemačkom društvu, a ne samo Hitleru.« (Kershaw, 2000:XXVII)

Hitler je izbjegavao prisne odnose s ljudima iz svoje svite. Samo je s nekolicinom ljudi iz uže pratnje bio na »ti«. Većini suradnika obraćao se isključio prezimenom. »Rezerviranost njegove osobe bila je dopunjena potrebom izbjegavanja prisnosti koja bi sa sobom mogla povući prezir prema njegovu položaju vrhunskoga Vođe. Auru koja ga je okruživala nije se smjelo ničim ukaljati. Uz rezerviranost išlo je i nepovjerenje. Važne su se stvari raspravljale samo u malim – i nestalnim – grupama ili s pojedincima. Na taj je način Hitler zadržao posvemašnji nadzor, nikad nije bio vezan bilo kakvim savjetom formalnih tijela.« (Kershaw, 2000:343)

³² »Simboličan trenutak kapitulacije njemačkih intelektualaca pred ‘novim duhom’ 1933. nastupio je 10. svibnja paljenjem knjiga autora neprihvatljivih novom režimu [...] 20 000 knjiga pjesnika, filozofa, pisaca i učenjaka bačeno (je) u oganj na golemu lomaču.« (Kershaw, 2000:482)

Hitler je, prije svega, bio »savršen glumac«. To osobito vrijedi za prigode kad je nastupao na pozornici – ulazak sa zakašnjenjem u prepunu dvoranu, pomna konstrukcija govora, izbor slikovitih izraza, geste i govor tijela. U takvim je situacijama, Hitlerov »urođeni« govornički dar bio »ukroćen« dobro »izbrušenim« uvježbanim vještinama.

»Početna stanka kako bi se omogućio porast napetosti; suzdržan, čak oklijevajući start; leleujanje i variranje dikcije, sigurno ne melodijski, nego živo i vrlo izražajno; rečenični rafali gotovo u staccatu, za kojima slijedi pravodoban *rallentando* kojim se razotkriva naglasak na ključnoj točki; teatralno korištenje ruku dok se govor uspinje u *crescendu*; sarkastična domišljatost uperena prema protivnicima – sva su ova sredstva bila pažljivo njegovana radi postizanja maksimalnog uspjeha. Hitler je bio zaokupljen utjecajem i dojmom. Odjeća je također birana tako da dolikuje prigodi: svijetlosmeđa odora s kukastim križem na traci na rukavu, opasač, remen koji se dijagonalno spušta s desnog ramena i kožnate čizme do koljena kad je među svojim sljedbenicima na velikim stranačkim skupovima ili zborovima; tamno odijelo, bijela košulja i kravata kad je umjesno ostaviti manje ratnički, konvencionalniji dojam na širu publiku.« (Kershaw, 2000:280)³³

Valja istaknuti i glasoviti Hitlerov stisak ruke i »zurenje« u oči sugovornika svojim čelično plavim očima. I to je bilo dio glume. »Čak i vodeće ljude u stranci nikad nisu prestali impresionirati prividna iskrenost i spoj odanosti i drugarstva, koji su, po njihovu mišljenju, pratili neobično dugo rukovanje i netremično zurenje u njihove oči. Previše su bili puni strahopoštovanja prema Hitleru da bi spoznali kako je to elementarni kazališni trik. Što je aureola nepogrešivog vođe bivala veća, to se manje mogao izložiti 'ljudski' Hitler, Hitler sposoban da pogriješi i krivo prosudi. 'Osoba' Hitlera nestajala je sve više i više u 'ulozi' svemogućega i sveznajućeg Vođe.« (Kershaw, 2000:345)

Središnje mjesto u nacističkoj ideologiji i svjetonazoru pripada mitovima o *Reichu*, *Volku* i *Führeru*. Nacisti će se time suprotstaviti liberalno-demokratskom humanizmu. Mit o Reichu ukorijenjen je u tisućljetnu uspomenu na Sveto Rimsko germansko Carstvo neovisno o papi i ovisno o Bogu. Pojam *Reicha* pothranjivao je mističku fantazmu koja će moći ispuniti želju za vjerovanjem u ponovno uspostavljanje njemačke veličine u elita prožetih »kulturnim

³³ Dakako, Hitler je mogao biti »šarmantan, osobito prema ženama, nerijetko i duhovit i zabavan«. Doduše, nerijetko je to bila »predstava«, efekta radi. Vjerojatno je isto bilo i s njegovim »srdžbama i ispadima« naoko nekontrolirana gnjeva, koji je, u brojnim prilikama, bio smišljen. »Čvrst stisak ruke i muževno gledanje okom u oko, što je Hitler provodio u prigodama u kojima se morao susretati s običnim članovima stranke, bili su, za osupnute niže aktiviste, trenutak koji oni nikada neće zaboraviti. Za Hitlera je to pak bila samo gluma; nije značilo ništa više od jačanja kulta ličnosti, amalgama pokreta, sile koja povezuje Vođu i sljedbenike.« (Kershaw, 2000:281) Hitler je kao egocentrik pokazivao jako malo ljudskog zanimanja za svoje pristaše. Oni su ga zanimali u mjeri koliko su bili »upotrebljivi« za realizaciju njegovih ciljeva.

pesimizmom«Tu konzervativnu staronjemačku interpretaciju, dominantnu u vrijeme Wilhelma II., zamijenit će rasistička *geopolitička* koncepcija koja postavlja *Reich* za kandidata svjetske dominacije. »Svojom prilagodljivošću mit omogućava legitimiranje tradicionalne politike moći u traženju izgubljene veličine (revizija versajskog ugovora, vraćanje na granice iz 1914, štoviše, ostvarenje ‘Velike Njemačke’). No, on također odobrava »pripremu duhova« za revolucionarni plan rušenja jednog internacionalnog sistema, od Francuske revolucije utemeljenog na ideji o državi-naciji, i izgradnje rasnog carstva (Bruneteau, 2002:155).

Nacistička valorizacija *Volka* oslanja se na kombinaciju dviju koncepcija. Jedne koja se veže uz romantički kult »Zajednice« određene svojom krvlju i tlom, i druge, koja se izražava u »progresivnom kultu tehnike« opravdanom znanošću. U Trećem Reichu se značajna pozornost posvećivala seljačkom staležu. Nacistima je ideal bilo selo, a ne grad. »Agrarna« ideologija uzdiže seljaka (pod počasnim naslovom *Bauer*) na vrh društvene hijerarhije zbog njegovih vrlina »čistoće i ukorijenjenosti«. U literaturi se slavi pojam *völkisch*, a javno izvrgla ruglu urbana Njemačka podčinjenu stranim utjecajima. Jedna grupa propagatora *Volka*, npr. Darré, Himmlerzaklinjat će se samo u svijetlu budućnost koju će omogućiti susret s ponovno pronađenim »krvnim plemstvom« zemljovlasničkih korijena, utjelovljenjem prvobitne zajednice u ponekad »iskvarenom« narodu (Bruneteau, 2002:155).³⁴

Mit o *Führeru* također ima svoju ukorijenjenost u ranijim razdobljima Njemačke povijesti, npr. romantični »mentalni svijet« 19. stoljeća suprotstavljen demokratskom modelu Francuske revolucije iz 1789. godine. Naime, riječ je o njemačkom herojskom poimanju vlasti nad kojom je jedan vođa. Odlučujuću ulogu pritom imaju »pučki mentalni sklopovi« u kojima se valorizira slika spasitelja čiji ga »kristovski put« čini podobnim za preuzimanje »baklje« iščezlih ili »zaspalih« careva. »Jedan oblik slavljenja mita, uveden na ‘Dan Potst dama’ 21. ožjika 1933, ići će prema uvođenju Hitlera u najdalju povijesnu tradiciju (Hitler kao lučonoša), štoviše, u vjersku tradiciju (Hitler kao kralj čudotvorac za vrijeme ceremonije

³⁴ »Jedan od unutarnjih izraza te utopije bilo je nacionalno okupljanje seljaka svake godine na Bückenbergu. ‘Opći plan za Istok’ dovršen 1941, koji je predviđao naseljavanje četiri milijuna Nijemaca na ‘imanja-lena’ koji bi upravljali životom pokorenih Slavena, trebao je biti vanjski izraz te utopije.« (Bruneteau, 2002:155) Kritičko proučavanje Hitlerovih spisa pokazuje, u opreci s tim tumačenjem, viziju Zajednice oživljene i prožete tehnikom i uspjehom. «Kako bi nametnuo ponos jedne tehničke Njemačke koja bolje od jednako materijalističkih Zapada i Sovjetskog Saveza objedinjuje tehniku i kulturu, režim se oslanjao na ideologiju jedne grupe velika društvenog ugleda, inteligenciju inženjera i tehničara. Ona, koja ima svoje predstavnike u vrhu nacističke vlasti Federa, Speera i Todta (i njihovu Borbenu frontu njemačkih arhitekata i inženjera), predlaže nacionalističku, ‘kulturalističku’ i oplemenjujuću interpretaciju tehnike na koju je Hitler osjetljiv. Izložbe koje priređuju regionalne kuće tehnike, funkcionalistička arhitektura, *design* novih kućanskih predmeta, aerodinamički crteži aviona i trkaćih automobila, tema autocesta u slikarstvu: sve to izražava i pothranjuje ideologiju ‘njemačke tehnike’ koja je u skladu s tehnoindnom svijesću o obliku, odsada prisutnom u svakodnevnom svijetu masa.« (Bruneteau, 2002:156)

krštenja zastava. Ali, s druge strane, fotografije, slike, filmovi, brošure, monografije, albumi uprizoruju 'karizmu uspjeha' u kojoj je Hitler kao 'sin naroda' povezan s iskorjenjenjem nezaposlenosti, kao 'radnik' s gospodarskim i tehničkim rastom, kao 'Državnik' ili 'General' s vanjskim nacionalnim uzletom. Oživljavajući srednjovjekovnu vezu čovjeka s čovjekom između karizmatičnog vođe i njegova naroda, nacistička ideologija daje vrlo 'moderno' funkciju kulta ličnosti.« (Bruneteau, 2002:156)

Hitler personificira politiku kojom se, s jedne strane, nastoji »ponovno općiniti« svijet kojom je zavladao birokratsko uređenje, a s druge se pokušava prikriti polikratski »kaos« sustava. Cilj je personalizacije politike, dokidajući podjelu između privatne i javne sfere, na ispražnjeno mjesto »nestale« demokratske politike moći postaviti likpodesan za identifikaciju i obožavanje. »Führerov mit temeljni je izraz totalitarne strategije kojoj je cilj politizirati sve vrijednosti, uključujući i one najosobnije.« (Bruneteau, 2002:156)

Nacistički je slogan »stranka upravlja državom«. Hitlerova je formulacija: »Mi upravljamo državom«. Nepostojanje bilo kakve »statolatrije« o Hitleru, njegovo objedinjavanje kao *Führeranaroda*-rase, funkcija kancelara i poglavara države, širenje jedne antidržavne kulture, svijest o obnoviteljskoj misiji koja »pothranjuje vitalističku ideologiju«, sve to legitimira NSDAP u službenoj funkciji »nosioca njemačke ideje o državi«. Inače, stranka uoči rata ima 5,4 milijuna članova, a hijerarhijski je utemeljena na načelu vođe. «U bazi ima više stotina tisuća 'vođa blokova kuća' (nadzor susjedstva), 90 000 'vođa ćelija' i 20 000 'vođa lokalne grupe' (koji uvode političko ocjenjivanje). Na vrhu, 827 'vođa okruga' i 33 'vođe regija' (*Gauleiter*) gomilaju državne funkcije ili posreduju u imenovanjima funkcionara, što ih predodređuje da protiv rutinske i zastarjele administracije povedu 'revolucionarnu' borbu.« (Bruneteau, 2002:146).³⁵

U sustavu partijska tijela dominiraju nad državnim. Tako, npr. tijela sudbene vlasti »potkopavaju« specijalni sudovi NSDAP-a koji se smatraju nadležnima u pitanjima osuda na koncentracijske logore. »Ali raspadanje države je najočitiije u domeni policije, kada Himmler, vođa SS-a, svemoćnog od eliminacije vođa SA 1934., postaje, 1936., odgovornim za policiju Reicha. Vrhunac će dostići osnivanje, 1939., kraka RSHA (*Centralna služba za sigurnost Reicha*) nastalog spajanjem *Centralne službe policije sigurnosti* (koja je i sama proizašla iz spajanja dviju izdvojenih službi *Ministarstva unutarnjih poslova*, Kripo i Gestapo) i SD-a, obavještajne službe stranke. Policija je pod stvarnom ovlašću političke

³⁵ »Nacistički režim postao je otvoreno totalitaran i otvoreno zločinački tek po izbijanju rata, 1. rujna 1939.« (Arendt, 2002:68) A staljinistički od 1930 godine.

policije, a ne obrnuto, dok je naziv Gestapo, tajna državna policija, samo konvencionalan.« (Bruneteau, 2002:146)³⁶

Hitlera su značajno podupirali u svim klasama osim nekoliko tzv. tvrdih jezgara. Odnosno, radnici komunisti, uvjereni kršćani i većina aristokracije. Hitlera je podržavala ogromna većina pripadnika njemačkog naroda (svjetina), prije svega, zbog uspjeha na vanjsko-političkom planu kao što su npr. remilitarizacija Rajnske oblasti i pobjede u munjevitom ratu.³⁷ Podrška Hitleru može se razumjeti i kao »rezultanta« kritika NSDAP i njenih »zlatnih fazana« (»Ah, da je Hitler znao«, priprostih ljudi) (Bruneteau, 2002:159).³⁸

Nameće se pitanje kako je režim osigurao masovnu lojalnost podčinjenih i pokorio društvo?³⁹ Režim je ustrojio brojne masovne organizacije koje su bile pod strogim nadzorom NSDAP-a. Formirane su, npr. »Nacionalsocijalistička organizacija žena«, »Narodna nacionalsocijalistička pomoć«, »Fronta njemačkih tehničara Reicha«, »Nacionalsocijalistički zračni odred«, »Nacionalsocijalistička liga funkcionara«, »Udruga njemačkih nacionalsocijalističkih liječnika«. Partija je usmjerila pozornost na sve segmente i slojeve njemačkog društva nastojeći zadobiti poslušnost i lojalnost, napose mladih i radništva. Glede mladih režim je ustrojio jedino dopuštenu organizaciju mladih – Hitlerjugend. Krajem 1933. Hitlerjugend je brojio 3,5 milijuna članova. Članstvo je bilo na dobrovoljnoj osnovi kao i u ženskom »istovrniku« – Savezu njemačkih žena. »U proljeće 1939, prije nego što je pristajanje postalo obveznim, Hitlerjugend broji 8 milijuna članova (ili dvije trećine populacije od 8 do 14 godina), od kojih je 750 000 vođa ekipa i odjeljaka, pod 800 vođa s punim radnim vremenom, odabranih prema rasnim i ideološkim kriterijima. Njegove aktivnosti zaokupljaju mlade dva i pol dana na tjedan i više se ne svode na sitne poslove i odlaske u prirodu. Doktrinarna obuka, vojničke pripreme i nadzor mladih neposlušnika čine glavninu u rasporedu rada.« (Bruneteau, 2002:148). Režim je 1940. godine nastojao realizirati operaciju «Pošalji djecu na selo» čiji je cilj bio definitivno odvojiti mladež od roditelja i nastavnika te ih povjeriti kadrovima HJ-a u posebno za to izgrađenim centrima za indoktrinaciju. Formirana je

³⁶ »Iz toga će se moći razviti čitav jedan policijski sklop koji stvara 'novo' pravo i 'nova' načela akcije u službi, ne više tradicionalne države, nego ciljeva rasne politike. Godina 1938, u kojoj odlaze konzervativni generali i ministri (Fritsch, vonBlomberg, vonNeurath), može se smatrati važnom etapom u odvajanju od državne uprave.« (Bruneteau, 2002: 146-147)

³⁷ Čini se da je Hitler bio »uvjerljivo« najpopularniji državni poglavar na svijetu između 1933. i 1940. godine (Kershaw, 2000:XXIX).

³⁸ »Ali, sva genijalnost opremanja propagande neće voditi nikakvom uspjehu, ako se uvijek jednako strogo ne bude pridržavala temeljnog principa. Mora se ograničiti na malo i to vječito ponavljati. Ovdje je upornost, kao i kod tako mnogo stvari na ovome svijetu, prva i najvažnija pretpostavka uspjeha.« (Hitler, 1999.:200)

³⁹ Može se postaviti pitanje kako prosječna, »normalna« osoba, ni slaboumna ni indoktrinirana, ni cinična, može biti »savršeno nesposobna« razlikovati dobro od zla (Arendt, 2002:30).

i SS divizija Hitlerjugend poznata po svojoj okrutnosti koja je iznenadila saveznike za vrijeme borbi u Normandiji (Bruneteau, 2002:149).

S druge strane, Njemačka fronta rada utemeljena je 1934. s ciljem da jednako predstavlja zastupnike vlasnika i radnika. U njoj je ubrzo bilo učlanjeno 25 milijuna zaposlenih, a stalno zaposlenih u Fronti je bilo 45 000. Njena zadaća bila je, dakako, »pacifikacija« radništva. »Stalno sjećanje na socijalnu revoluciju u studenome 1918. i strah od ‘crvenih’ definirali su prioritet nacističkoga režima, uništenje radničkih stranaka i sindikata, ukidanje prava na štrajk i uvođenje radne knjižice. Ali, kako je radništvo bilo potrebno za ostvarenje golemog programa ponovnog naoružanja koji je bio na vidiku, valjalo je neutralizirati njegov mogući otpor i razbiti klasnu solidarnost na neki drugi način, ne samo strahovladom. Drugi prioritet, dakle, bilo je preuzimanje socijalne, materijalne i kulturne skrbi, što bi donijelo naklonost kategorije koja je ipak predstavljala 43% aktivnog njemačkog pučanstva.« (Bruneteau, 2002:149)⁴⁰

Preko ureda »Ljepota rada« nastojalo se njemačku svakodnevnicu radnicima učiniti »lijepom«. Politikom tzv. oplemenjivanje rada i radnog mjesta pokušavalo se promijeniti u radnikovoj svijesti sliku o položaju klase i kapitalističkog odnosa proizvodnje. »Proveden je čitav niz kampanja s jednim ciljem da se tvornici oduzme proleterski karakter ne bi li se otklonila svaka ideja o borbi klasa: promicanje funkcionalističke arhitektonske estetike, racionalizacija radnih mjesta, ljepota namještaja, tehničko-higijensko ‘čišćenje’ radne sredine, otvaranje sportskih terena, bazena i parkova, novo osvjetljenje.« (Bruneteau, 2002:149)

Režim je također znatnu pozornost posvetio organizaciji slobodnog vremena. Rad i slobodno vrijeme nisu, za režim, bile dvije oprečne sfere. Dapače, one su činile cjelinu u kojoj i ove druge aktivnosti jednako pridonose »političkom ostvarenju društvenog totaliteta«. Za slobodno vrijeme radnika bila je zadužena organizacija »Snaga kroz radost« (*KraftdurchFreude*, KDF). KDF je primala subvenciju od članarina *Fronte rada*, a specijaliziranim uredima je povjeravala organiziranje svojih turističkih i kulturnih manifestacija.⁴¹

⁴⁰ »Nacionalsocijalistička organizacija ćelija u poduzećima (NSBO) obavljala je prvu zadaću s mnogo demagogije prije nego što će biti podčinjena Fronti rada. Nacionalsocijalistička socijalna pomoć i Zimska pomoć prihvatile su se materijalnih pitanja. Kulturno uvjeravanje radnika namijenjeno je uredu ‘Ljepota rada’.« (Bruneteau, 2002:149)

⁴¹ »‘Ured za večeri’ organizirao je masovnu zabavu nudeći za umjerenu cijenu ulaznice za kazalište, kino i operu milijunima Nijemaca iz širokih slojeva. ‘Ured za sport’, organizator popularnih tečajeva gimnastike i plivanja, ali i ‘buržoaskih’ sportova poput tenisa i skijanja, težio je od radničkog sporta napraviti povlašteno mjesto vježbanja ‘zajednice poduzeća’.« (Bruneteau, 2002:150)

Indoktrinacija je u velikoj mjeri postizavala svoje ciljeve. Participirajući u programu čovjek je postao takvim da gubi svaki kritički stav. On je prosto živio ovaj život; bio je čovjek SS -a. Gubio je tanku nit koja ga je vezivala za roditelje. Postojala je samo poslušnost »poput leša«. Konačni uspjeh procesa obuke pokazivan je činjenicom da im je Hitler povjerio razradu konačnog plana za istrebljenje Židova i ostalih »nečistih rasa«.⁴²

Inače, prvi logor bio je Dachau. U njega su prvi zatvorenici stigli 22. ožujka 1933. U njemu, ali i »prvoj mreži« koncentracijskih logora su »preventivni zatočeni« socijalistički i komunistički protivnici nacističkog režima. Nakon »Noći dugih noževa« sustav logora izmiče nadležnosti *Ministarstva unutarnjih poslova* i prelazi pod isključivu nadležnost SS-a. U logore se »preventivno« zatvaraju oni koje će vlast odrediti kao »neprijatelje«. Gestapo odlučuje o »ulasku i oslobađanju« zatvorenika. Godina 1936. ukazuje se kao godina, tzv. radikalne evolucije. Otvaraju se, naime novi logori većeg kapaciteta, npr. Buchenwald, Mauthausen, Ravensbrück. Od tada je zamjetna odlučna promjena funkcije logora u više pogleda. Budući da je politička opozicija »virtualno« uništena, otvaranje tih logora značit će novi razvoj kojega će rezultat biti »stupnjevito« proširenje terora na druge društvene skupine. U njima će se sabirati svi »suvišni ljudi« iz kategorije *Volkschädling*(pojedinci štetni za narod). A to su, npr. »neposlušni na poslu«, »skitnice«, »osvetoljubivi«, *Bibelforscher*(Jehovini svjedoci), osobe zaražene spolnim bolestima, Židovi koji su prekršili zakone o isključenju, homoseksualci i Romi.⁴³ »Promjena je značajna. Logor više nije izniman palijativ za nedostatak legalnih načina zatočenja. On je postao institucija čiju ispunjenost naređuje politika uhićenja. Krajem 1936. bilo je 7 500 uglavnom političkih

⁴² »Kada su na frontu padali oni najbolji, tada se kod kuće bar moglo **potamaniti** tu gamad.« (Hitler, 1999:185). Židovi (»žrtveni jarci«) su bili »sićušna manjina« stanovništva; činili svega 0,76% njemačke populacije (Kershaw, 2000:410). Međutim, i Slaveni su također »jedna manje vrijedna rasa«. S druge strane, Hitler piše o marksizmu kao »najvažnijem problemu« (to je učenje s tzv. razarajućim djelovanjem, tj. otrov koji je »gotovo nevidljivo razarao cjelokupne temelje zdravog gospodarskog i državnog shvaćanja») koji je uopće postojao u Njemačkoj. Osnovni cilj mu je uništenje svih »nežidovskih« nacionalnih država. Stoga je pitanje budućnosti njemačke nacije, pitanje uništenja marksizma (Hitler, 1999:173). Neprijatelj mu je također i socijaldemokracije budući da je ona inspirirana marksizmom.

⁴³ Kakve su bile reakcije njemačkog naroda na nacistički pogrom Židova? Hitler je tijekom tridesetih godina dvaput iskušao reakciju njemačkog naroda na otvoreno nasilje nad njima. Prvi put, 1. travnja 1933., kad je SA, »na nacionalnom nivou«, bojkotirala židovske dućane. Drugi put, za vrijeme »jednako opsežnog« nacionalnog pogroma (također naređenog »odozgo«) od 9. i 10. studenoga 1938. Potonji je poznat pod nazivom »kristalna noć« ili noć razbijenih izloga. U oba slučaja rezultat je, s Hitlerove točke gledišta, negativan. »Njemački se puk nije uključio; upravo suprotno, bilo je bezbroj primjera sažaljenja nad Židovima, ljutnje i stida, iako, mora se priznati, ništa više od toga. Nikada nije došlo ni do kakve otvorene bune, a naziv 'kristalna noć' koji je, nitko ne zna kako, odmah bio na svim ustima, jasno je odražavao nezgodnu dilemu u kojoj se prosječni Nijemac našao pred nedjelima u studenome 1938. godine – s jedne strane izrugivanje i odbijanje, s druge tjeskobnu želju da se ne percipira stvarni užas onoga što se zbililo i da se umjesto toga sve svede na razbijene izloge.« (Haffner, 2007:205)

zatvorenika. U listopadu 1938. bili je 24 000, od toga dvije trećine 'asocijalnih'« (Bruneteau, 2002:166)⁴⁴

S tim u vezi valja istaknuti da je Hitler 1. rujna 1939. godine izdao pisanu zapovijed za masovno ubijanje invalida. Na temelju te zapovijedi je oko 100 000 Nijemaca, tzv. »beskorisnih žderača« službeno ubijeno u sljedeće dvije godine. Odnosno, 70 do 80 tisuća pacijenata u medicinskim i ustanovama za njegu, 10 do 20 tisuća invalida i »onesposobljenih« ljudi u koncentracijskim logorima, svi židovski pacijenti u psihijatrijskim bolnicama te oko 3 tisuće u dobi od tri do trinaest godina, uglavnom u specijalnim školama ili onih koji su zahtijevali posebnu skrb. Budući da je operacija izazvala uznemirenost među stanovništvom, a prosvjedovale su i crkve ona je prekinute u kolovozu 1941. S druge strane, i zbog toga jer je organizacija ustrojena za provedbu likvidacije bolesnih osoba (kodno ime T 4) bila potrebna nacistima za istrebljenje Židova. Tijekom rata više nije bilo prilike za nastavak operacije istrebljenja bolesnih osoba (Haffner, 2007:194).

Istrebljenje Roma također je započelo u rujnu 1939. Nakon hapšenja, nacisti Rome najprije odvođe u koncentracijske logore i potom ih, u dvije operacije 1941. i 1943. godine premještaju u logore smrti. »Od 1941. godine pa nadalje, Romi iz okupiranih područja istočne Europe su bili jednako sustavno likvidirani kao i Židovi koji su živjeli na tim područjima. To masovno ubojstvo – možda zato što nikada nije bilo navješteno ili popraćeno propagandom, već se zbivalo u tišini – i danas jedva da je istraženo u detalje. O tomu se nije govorilo dok se zbivalo, i do dana današnjeg ne znamo mnogo više o tome, osim da se zbilo. Zapisi su rijetki.« (Haffner, 2007:195) Prema nekim procjenama, ubijeno je 500 000 Roma.

Ratni kontekst će označiti novu etapu u namjeni logora. Broj zatočenika »vrtoglavo« raste. Uhićuju se i dopremaju, npr. poljski »saboteri«, zarobljeni vojnici Crvene armije. Populacija u koncentracijskim logorima raste od 60 000 u proljeće 1941. na 714 000 u siječnju 1945. U njoj ima svega oko 5 do 10% njemačkih zatočenika. »Niz posljedica proisteći će iz te internacionalizacije i prenapučenosti. Ponajprije, pojačani režim poniženja: smanjenje dnevnih obroka, stroži raspored vremena, česta brza pogubljenja. Već strašnoj galaksiji logora dodaju se novi. Neuengamme, Auschwitz, Gross-rosen, Natzweiler, Stutthof, Bois-le-Duc, Majdanek, Mittelbau, Bergen-Belsen. Naposljetku, sustav logora uključuje se u radni proces. Do tada obično sredstvo izvršenja kazne, prisilan rad dolazi u nadležnost centralne službe za gospodarstvo SS-a (WVHA) koja preuzima narudžbe industrije

⁴⁴ »U težnji da se uništi stvarna oporba kao i 'objektivni neprijatelj', teror se razmahuje u ključnoj instituciji, koncentracionom logoru.« (Bruneteau, 2002:18)

naoružanja. Tako je uz 16 temeljnih logora izgrađeno više stotina vanjskih logora (662 u siječnju 1945) u kojima je ropski rad u užasnim uvjetima prouzročio masovnu smrtnost.« (Bruneteau, 2002:166)⁴⁵

Čini se da je krajem ljeta 1941. godine donijeta odluka o uništenju židovske zajednice u Europi.⁴⁶ Nacisti su realizaciju programa istrebljenja Židova nastojali prikriti od javnosti. To je nalagalo i brzinu procesa deportacije. Tako je, npr. svakodnevno jedan vlak s najmanje 5 000 Židova odlazio iz Varšave u Treblinku (u Lublinu), a geto je »raspršen« u tri dana. Briga da se sakrije tzv. konačno rješenje vidljiva je i u kodiranom jeziku birokracije SS-a. Kompleks tvornica smrti naziva se »Istok«, Određeni logor radni logor ili »koncentracijski logor«. Plinske komore i krematoriji nazivaju se »specijalna postrojenja«, deportacije »specijalni smještaj«, ubijanje »specijalni tretman« ili »dezinfekcija«. »Zahtjev za tajnošću vidljiv je i iz zakona o šutnji nametnutom osoblju logora, strogom propuštanju i kontroli posjetilaca, čak i onih najvažnijih (auto Hansa Franka, koji putuje u nenajavljen posjet, skrenut je s puta blizu Auschwitzu). On, međutim, neće moći utjecati na niz glasina koje potresaju okolna društva.« (Bruneteau, 2002:167)⁴⁷

Nameće se, s tim u vezi, pitanje *odgovornosti* njemačkog naroda za Holokaust (Jaspers, 2006). Može li se tzv. malog čovjeka osloboditi odgovornosti za zločin genocida? »Kada su Jurišni odredi[...] 1. travnja 1933. godine inscenirali bojkot židovskih trgovina, nitko zbog toga nije protestirao. Nekoliko dana nakon ovog prvog pokusa 7. travnja 1933. je aklamacijom njemačkih nacionalista u Reichstagu donesen 'Zakon o ponovnom uspostavljanju činovništva', u skladu s kojim su svi činovnici 'narijskog podrijetla'

⁴⁵ »Prenapučenost, osiromašenje, bolest, rad, nasilje: to je krug 'posrednog' masovnog istrebljenja koje je donijelo oko milijun žrtava od milijun i 650 tisuća zatočenika KZ-a. Ovakvo je stanje priprema za posljednju funkciju logora neposredno istrebljenje. Prag je prijeđen tijekom 1941. eutanazijskim programom. U početku će osoblje 'programa T 4', u logorim izdvajati pojedince slaba zdravlja i ubijati ih plinom u centrima za eutanaziju, a kasnije će SS, kako bi opravdano organizacijsko postojanje T 4, proširiti kriterije odabira na zatočenike nesposobne za rad ili društveno i rasno 'nedostojne za život' i mentalne bolesnike (program je obustavljen nakon 60 000 žrtava zbog prosvjeda katoličke hijerarhije). Prag je prijeđen i drugi put u jesen iste godine prilikom masovnog ubojstva sovjetskih ratnih zarobljenika od kojih su tisuće bili zatvoreni u odjelima odvojenima od logora (otrovni plin ciklon B iskušan je u Auschwitzu na grupi od 600 zarobljenika.« (Bruneteau, 2002:166)

⁴⁶ »Nacistički režim postao je otvoreno totalitaran i otvoreno zločinački tek po izbijanju rata, 1. rujna 1939.« (Arendt, 2002:68)

⁴⁷ »Nakon toga, zatvaranje prvih logora smrti slijedit će pokušaji potpunog brisanja svih tragova, kao u Treblinku, gdje je na mjestu logora podignuto poljoprivredno dobro, a u Belzecu i Sobiboru zasađeni borovi. Ali najstrašnije prikrivanje pokušaj je psihološkog djelovanja na žrtve kada ih se mami sve do odlaska u smrt: obične ploče s voznim redom vlakova pri njihovu dolasku, orkestar za doček na rampi, umirujući govori o izgradnji buduće židovske države, ured za vrijedne predmete, brojevima označene vješalice, oznake za 'tuševe', odvajanje po spolu, obećanje juhe, lažne slavine tuša, lonci s cvijećem na ulazu u plinsku komoru, Davidova zvijezda na zabatu, kola Crvenoga križa koja isporučuju pakete ciklona... Kako je bilo i nasilja, može se pretpostaviti da je upravo ova mješavina povjerenja i straha paralizirala žrtve i u njihovu zadnjem trenutku lišavala ih svake volje za otporom.« (Bruneteau, 2002:167)

umirovljeni. Time je započet dugi niz teških protužidovskih izvanrednih zakona.« (Keller, 1992:478)

U čemu je sličnost i razlika Hitlerovog naspram Mussolinijeva i Staljinova režima? Sva tri režima nastojala su »izbrisati« pet-stotina godina »liberalne građevine«, pretvorivši »u prah« pojam *chekcsandbalances* i svodeći politiku na njezino »najarhaičnije« stanje, odnos prijatelj/neprijatelj. Nacisti, fašisti i komunisti okomljuju se na dvostruki predmet mržnje: parlamentarnu demokraciju i snage izvan zajednice koju je ideologija »sakralizirala«. Parlamentarna demokracija je »odbijena« silom i mržnjom, jer je njezino načelo sloboda izražavanja i prevladavanje sukoba unutar «javnog prostora tolerancije», a to se kosi s totalitarnim zahtjevom za jedinstvom (homogena nacija, rasna zajednica, društvo bez klasa). »Kako se narod, rasa ili izabrano društvo ne smiju suočiti ni sa kakvim unutarnjim sukobom, odgovornost za disfunkciju sudbonosno pada na vanjskog neprijatelja, bilo da je riječ o nacionalno inorodnom elementu (za fašizam), biološki inorodnom elementu (za nacizam) ili o društveno inorodnom elementu (za komunizam), elementima namijenjenima pravnom poništenju i fizičkoj eliminaciji i provođenjem čistilačkog terora.« (Bruneteau, 2002:34)

Najočitija razlika između njih, za običnoga promatrača, je u tomu što se »desni« totalitarizam odnosi na usku kategoriju nacionalne ili rasne zajednice, dok njegov »lijevi« suparnik »transnacionalni« proleterskim obilježjem uporno ističe svoju »otvorenost«. Nacistički i fašistički režim za predmet apologije imaju rat, a komunisti ga osuđuju tvrdeći da »grade mir«. Konačno, ključnu oprečnost između dvije totalitarne »podgrupe« zorno prikazuje model vlasti. Karizmatički za fašističku i nacističku, a birokratski, dakle neposredna negacija prethodne, za staljinističku. Iz te suprotnosti proistječe »dosta različit ustroj vladavina.« (Bruneteau, 2002:35) U nacizmu i fašizmu stranka i država puki su instrumenti u službi karizmatičkog vođe koji ih koristi »istovremeno ili naizmjenično«. Na djelu je svojevrсна »mistika« vođe. U staljinističkom režimu, kult Staljina je bio »obvezno podvrgnut« referenciji na Lenjina. Međutim, u nacizmu i fašizmu »mističnost« vođe govori da su Hitler i Mussolini u središtu svojih režima.

»Njihov nedjeljiv autoritet i autonomija proizlaze iz doktrinarne legitimnosti (nadjudski vitalizam 'vođe') i strateškoga položaja posrednika (između stranke, starih elita, naroda). Njezino širenje tumači se sintezom dvaju podudarnih procesa: funkcionalne nužnosti načela vođe i mentalitetom stanovništva. Načelo vođe prevladava unutar dva poretka jer

odgovara unakrsnim očekivanjima različitih grupa. Dužnosnici stranke tu vide najbolji način za širenje svoje organizacije, ubirući djeliće karizme. Elite pak nastoje privući na sebe pozornost vođe, zatočenika njihove odanosti. Naposljetku, narod svojim javnim hvaljenjem vođe kupuje pravo na kritiku ostalog dijela vlasti.« (Bruneteau, 2002:37)

Fenomen mentalitetatakođer pomaže u tumačenju »mitizacije« vođe. Njegova slika pojavljuje se u Njemačkoj i Italiji kao rezultat kombinacije dviju »referencija«: tradicionalne i moderne. Prva je pozajmljena iz kršćanske kulture (predstavljanje čovjeka kojega je poslala providnost, istovremeno spasitelja i utemeljitelja nove vjere nakon prijedena puta punog iskušenja u kojemu su sudjelovali vjernici »crkve« (partije) i iz romantičke tradicije »velikana i univerzalnoga genija«. Druga pretvara vođu u »inkarnaciju« društva svoga vremena, bilo da se pojavljuje kao »ratnik, radnik ili majstor tehnike« (Bruneteau, 2002:37).

S druge strane, Hitler je bio samo utjelovljenje »politokratske« strukture nacističkog režima. On je bio izvoriste ideologijske pravovjernosti (Mussolini je samo »katalizator autonomnih strujanja«), izvoriste samog nacističkog pokreta (Staljin samo vodi »ranije postojeću« Partiju), izvoriste prava (»utoliko što je za nacističke pravnike Führer narod«), a po karizmi koja »proistječe« iz tog položaja, Hitler je bit sistema. I stoga nezamjenjiv. »To ima dvije posljedice za stabilizaciju nacističke politokracije. Karizmatička vlast služi prije svega aktiviranju radikalne ideološke dinamike na svim stupnjevima odgovornosti i integriranju svih poborničkih centrifugalnih sastavnica. Ali kasnije, priroda te vlasti, koja je sama suprotnost legalnom racionalnom ustroju vlasti, poopćenjem 'načela vođe' (*Führerprinzip*) na svim stupnjevima nacističke hijerarhije, pridonosi još jačem rušenju tradicionalnog administrativnog zdanja države. Neznatno birokratski, stil centralne hitlerovske vlasti to najživlje ilustrira. Ovdje ne postoji nikakav kabinet (nakon 1938.), nikakav 'politički ured' koji bi radio prema pisanim i utvrđenim pravilima, već, naprotiv neslužbeni krug prisnih ljudi koje povezuje osobna odanost i koji usmeno odgovaraju na svojevoljne i povremene *Führerove* zahtjeve.« (Bruneteau, 2002:147)

Mussolinijev režim nije dosegnuo stupanj »apsolutne« kontrole društva kao nacistički. Bruneteau upućuje na »značajne razlike« između tih režima. One se tiču ekonomske i kulturne politike, ali i odnosa spram religije. U nacističkom režimu izraženija je premoć javnoga sektora nego u fašističkoj Italiji. Mussoliniju su bili neko vrijeme skloni slikari futuristi; u nacističkoj Njemačkoj oni se označavaju sramotnom i »izopačenom« umjetnošću. Glede religije, odnosu fašista laika i nerijetko antiklerikalca, otvoreno se suprotstavlja nacist

»mistik«, obuzet anti-kršćanskim mitologijama. S druge strane, mogu se uočiti dvije »dublje« razlike. Jedna se odnosi na prirodu ideologija, a druga na projekt preobrazbe društva. Naime, nacistička ideologija razlikuje se od fašističke jer ideju nacije zamjenjuje idejom rase. Projekti društvenoga preobražaja, koji uključuju u oba režima aktivno sudjelovanje masa, kvalitativno su različiti. Fašistički projekt ulazi u odlučno revolucionaran registar potpuno novog uređenja talijanskog društva i pojedinca, a nacistički mobilizira »drevne vrijednosti« germanstva i arijstva u izgradnji novoga društva. Rasistička bit nacizma stvara svoga »novog čovjeka« kao biće potekloga iz »pradavnoga doba« koje samo valja prilagoditi dimenzijama sadašnjosti. No, njegov fašistički *alter ego* drži da novog čovjeka valja u potpunosti izmisliti i ostvariti. »Rasnom referencijom, kojom se objašnjava različita artikulacija ideologija i društvenih projekata, tumači se i posljednja razlika, različit stav prema genocidu, nezamislivom u fašističkoj imaginaciji, opsesija u nacističkoj. Nije li najpoznatiji Mussolinijev pratilac Židov, Aldo Finzi, teško upleten u ubojstvo socijalističkog vođe Giacoma Matteottija u lipnju 1924.« (Bruneteau, 2002:38)

Hitlerov i Staljinov režim, prema Furetu, jedina su dva doista »orwellovska« režima u 20. stoljeću (Furet, 1997:192). Zajednička im je mržnja naspram liberalne demokracije te »revolucionarna izvjesnost« da se era buržoazije »primiče svojem svršetku« (Furet, 1997:201). Doduše, nacizam i staljinizam (»dva mesijanska projekta«) su se ideologijski bitno razlikovali.⁴⁸ Nacistička ideologija krvi i tla je zločinačka,⁴⁹ a što se za »marksizam-lenjinizam« ne može reći.⁵⁰ U komunističkim partijama ne postoji *Führerprinzip*. To je posljedica ideologijskog stava o tomu da velike ličnosti samo izvršavaju povijesnu nužnost. Doduše, u oba režima ideologija je bila »glavni« instrument vladanja masama (Bruneteau, 2002:15). Za nacistički režim *Führerprinzip* (načelo vođe) je konstitutivan. Nacisti su zagovarali posvemašnju poslušnost vrhovnom vođi (*Führer*). U nacističkom režimu *Führerova* volja bila je »pravi ustav«.

U Njemačkoj, doduše, Ustav nije bio ukinut, ali je suspendiran i dopunjen Zakonom za prevenciju bijede naroda i *Reich* koji je dao svu vlast Hitleru. »On se poslužio svojim ovlastima u prvom redu pri uklanjanju svih političkih stranaka osim nacističke, nakon

⁴⁸ Ideologija je u tim režimima ključan pokretač »totalitarne dominacije«. Ona daje legitimnost »aparatu prisile.« (Bruneteau, 2002:18)

⁴⁹ Malo je primjera (poput Hitlerovog) povijesnog djelovanja, od početka do kraja, tako »programiranoga ideologijom« (Furet, 1997:196).

⁵⁰ »Nikada ne držite carstvo sigurnim, sve dok i zadnji izdanak našeg naroda ne bude za stoljeća opskrbljen vlastitim komadom zemlje i tla! Nikada ne zaboravljajte, da je najsvetije pravo ovoga svijeta pravo na Zemlju, koju čovjek sam želi obrađivati, i da je najsvetija žrtva, krv koja se za tu Zemlju proljeva.« (Hitler, 1999:649)

komunista, u svibnju i lipnju 1933. došli su na red socijaldemokrati. Katolički se centar odlučio sam raspustiti početkom srpnja.« (Duroselle, 2008:439) Prema zakonu od 14. srpnja 1933. Nacionalsocijalistička stranka njemačkih radnika jedina je stranka koja postoji u Njemačkoj.

Komunisti su bar teorijski promovirali cilj besklasnog društva utemeljenog na istinskoj ravnopravnosti članova. Kao »modeli« vlasti, međutim, nacizam i staljinizam služili su se totalitarnim metodama kontrole. I oba su tražila načine kako da mase uposle ne kao gospodare već kao sluge tzv. političke elite koja je pokušavala iskoristiti nekontroliranu moć države. S druge strane, bili su također revolucionarni i mobilizirajući.

Valja istaknuti da se tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća u komunističkim režimima, dva stupa tih režima, teror i ideologija, bitno mijenjaju.⁵¹ Unatoč tomu što u potpunosti ne nestaje, »ruši se« sustav koncentracijskih logora. Tako, prema nekim procjenama, 1976 logora, 273 zatvora i 85 psihijatrijskih bolnica, »nema ništa zajedničko« sa starim sustavom. Represivni sustav postupno slabi. On koristi »umjereno« nasilne oblike društvene kontrole. Upravni aparat, koji radi po »ustaljenim pravilima«, ponovno daje vrijednost ideji o socijalističkom legalitetu. Konačno, širi se prostor društvene autonomije i »paralelnih« ekonomija. Glede ideologije, evidentna je »kriza identiteta« iako obzor »svijetle budućnosti« u teoriji traje; revolucionarni mesijanizam i proleterski internacionalizam čine, međutim, još samo »hladnu utopiju«, nesposobnu za mobiliziranje masa. »Dok se pojavljuju novi legitimiteti (nacionalistički u SSSR-u, Rumunjskoj i DDR-u, ekonomski u Mađarskoj), uspostavlja se novi status komunističke ideologije: one koja homogenizira za unutrašnju uporabu (u partiji i aparatu), što je običan obred u društvu od kojega se samo traži da povremeno nalikuje slici 'novoga čovjeka'.« (Bruneteau, 2002:46)⁵²

Bruneteau, međutim, smatra da unatoč »strukturnih« razlika između nacizma i staljinizma, koncept totalitarizma može poslužiti za analizu tih poredaka. Taj koncept, ako i izaziva kritiku zbog teškoća da izrazi »sve nijanse« zbiljnosti, ipak je nužan. »Može se u nedogled isticati njegova ranjivost i neodređeno obilježje, a ipak nas ništa neće spriječiti da

⁵¹ Dolaskom Hruščova na vlast započela je etapa destalinizacije, tj. »odležavanja«. Nakon njegove smjene i dolaska na vlast Leonida Brežljeva može se govoriti o »okamenjenosti« poretka. Mihail Gorbačov pokreće perestrojku, a do konačne implozije režima u SSSR-u dolazi 1991. Je li totalitarizam, oblikovan u Staljinovo doba, ostao u »svojoj biti« nepromijenjen u tijekom četiri desetljeća kasnijeg povijesnog razvoja? Kakav bio odgovor na to pitanje, nedvojbeno je postojanje policijske samovolje koja svakodnevno dolazi do izražaja (lov na parazite uveden je 1957., a psihijatrijsko »liječenje« disidentata šezdesetih) (Bruneteau, 2002:39).

⁵² U Poljskoj je uspostavljen »ograničeni pluralizam«. Crkva je »pridružena i ravnopravna« vlasti. Zato je moguće »usporediti« režime u Poljskoj i frankističkoj Španjolskoj (Bruneteau, 2002:47).

pojmom zbunjujuće činjenice koje nedvojbeno povezuju fašizam, nacizam i staljinizam.« (Bruneteau, 2002:52)

Sva tri režima dijele istu opsesiju: mržnju naspram »buržoaskoj demokraciji«. S njom treba završiti, i to u ime »novoga čovjeka« kojega valja izgraditi iz »militantnog« izdanka nacije »iskaljene« u ratu, rasekoju je biologija uzdigla. Odnosno, klasekoju je povijest izabrala (Bruneteau, 2002:53).

U čemu je razlika između talijanskog fašizma i njemačkog nacizma? Nacizam je, poput fašizma, također oblik totalitarne vladavine kojeg obilježava militantni antikomunizam, načelno je suprotstavljen liberalnoj demokraciji, sustavu utemeljenom na pluralizmu i pravnoj državi. »Postoji vrlo raširena, ali znanstveno diskutabilna težnja da se nacionalsocijalizam zajedno s ostalim autoritarnim i antikomunističkim režimima i pokretima klasificira u kategoriju 'fašizma'. Širok i općenit pojam 'fašizam' ipak ne obuhvaća sve istinske osobine nacionalističkih i antidemokratskih režima Španjolske (Franco), Portugala (Salazar), Mađarske (Horthy), Poljske (Pilsudski), Rumunjske (Antonescu), Austrije (Dollfus-Schuschnigg) ili Latinske Amerike (Peron).« (Bracher, 2008:444) Bilo kako bilo, treba voditi računa o tomu da su talijanski fašizam i njemački nacionalsocijalizam, unatoč sličnostima i paralelama u pogledu nastanka, prije svega, definirani svojim nacionalnim značajkama te se stoga moraju promatrati s gledišta njihovih »posebnosti i razlika«. ⁵³

Nacionalsocijalizam je »proizvod« 20. stoljeća. ⁵⁴ »Nastao je iz specifičnih političkih, društveno-ekonomskih i duhovnih okolnosti njemačkog i talijanskog procesa modernizacije

⁵³ Furet ističe da talijanski fašizam ne pripada istoj kategoriji poredaka kao nacizam. On, naime nema njegov »totalitarni kapacitet«; on ne uništava državu, nego njome upravlja. Konačno, on ne proizvodi »nacionalnu katastrofu« niti izdaleka »istoga reda«. Unatoč tomu što Hitler i Mussolini »barem dijelom« imaju iste ideje, ostaje činjenica da je Hitler na prvo mjesto svojega *kreda* zapisao riječ »rasa«, dok u biti Mussolini nije rasist. Čak i nakon njegovoga »nevoljkog i kasnog« prilaženja hitlerovskom rasizmu, antisemitski progoni u Italiji ne mogu se »ni po razmjerima ni po prirodi« uspoređivati s nacističkim zločinima. »Mussolini dugo ostaje posve nesklon Hitlerovom rasizmu, o čemu se u više navrata i vrlo oštro izjašnjava. Na uklapanje ideje rase u fašističku doktrinu on se odlučuje tek u srpnju 1938. godine, i to zbog diplomatskih potreba. Unatoč tome, talijanski antisemitski zakoni iz 1938.-1939. godine ostat će tako-rekuć mrtvo slovo na papiru. Pogrom Židova u Italiji (u kojoj je stradala petina od njih četrdeset tisuća, dok je šest tisuća emigriralo) uslijedio je nakon pada Mussolinija u srpnju 1943. godine. Točnije, on započinje s dolaskom Nijemaca koji su tada zagospodarili sjevernom Italijom.« (Furet, 1997:192)

⁵⁴ »Nacionalsocijalizam, kao i sam Hitler, bio je proizvod Prvog svjetskog rata, no dobio je svoj oblik i snagu iz neriješenih temeljnih problema moderne njemačke povijesti koji su uzrokovali težak poraz demokratskog pokreta. Među njima su bili krhkost demokratske tradicije i snažni ostaci autoritarnih društvenih institucija prije i nakon 1848. godine, osjetljivost na nacionalističke i imperijalističke ideje, proizvod zakašnjele i nikada dovršene realizacije nacionalne njemačke države, problemi koji su proizašli iz neočekivanog poraza i kasnijeg mita o 'zabijanju noža u leđa' kao uzroku ratnog poraza, rašireno nezadovoljstvo mirom iz Versaillesa, stalna kriza Republike koja nikad nije uspjela dobiti većinsku potporu naroda, eksplozivne posljedice ekonomske krize u visoko industrijaliziranoj, ali društveno i vjerski podijeljenoj državi, s mnogim feudalnim i tradicionalističkim ostacima, strah od proletarijaza i komunizma kojeg se srednji sloj panično bojao, te nesnalaženje seljačkog stanovništva pred i u vrijeme širenja modernih tehnologija. Ne iznenađuje činjenica da je nacionalsocijalizam ostvario prve izborne uspjehe najprije u ruralnoj Bavarskoj, a zatim i u ostalim provincijama s pretežno seljačkim stanovništvom, Schleswig-Holsteinu i Donjoj Saskoj.« (Bracher, 2008:454-455)

društva. Njegova transformacija u dominantnu političku silu zbivala se na načine koji su usporedivi s transformacijama fašizma, ali su u toj transformaciji ipak bile prisutne i neke razlike. Njihovi političko-ideološki ciljevi bili su značajno različiti.« (Bracher, 2008:444-445) Talijanski su fašisti željeli totalitarnu transformaciju države i obnovu Rimskog Carstva u osobito tradicionalnom smislu. Bila je riječ o »redefiniranju potreba« i nostalgiji za nečim što su izgubili. Cilj fašista, koji su namjeravali Italiji vratiti moć antičkog Rima, bio je ojačati državu koja je nakon vremena Rimskog Carstva uvijek bila slaba.

Nacisti su, međutim težili, tzv. narodnom jedinstvu. Težili su već otprije moćnu državu staviti u službu revolucionarne i rasne ideje koja je iznad same države te se temelji na ekspanziji i »životnom prostoru« (*Lebensraum*), ideji koja je trebala nadići sva tradicionalna ograničenja državne vlasti (Bracher, 2008:445).⁵⁵

Njemački nacionalsocijalizam je bio »bitno drugačiji« od fašizma. Za razliku od nacizma fašizam je bio optimistički pogled u budućnost, uzvisivao je vrijednosti Starog Rima (*Romanità*) – »stvarne i vječne«, a ne »mitske« vrijednosti, na temelju kojih je težio stvoriti *uomonuovo*. Fašisti su vjerovali u napredak čovječanstva, no Mussolini je brzo izgubio vjeru u »predfašističke« naraštaje. Jednom je »privatno« navodno rekao da su Talijani »rasa ovaca«, koje treba »tući, tući, tući«. Budući da im je nedostajalo »sirovine« Mussolini i fašisti su zato usmjerili tako golemu količinu energije na *fascistizzazione* mladeži. Nacisti pak nisu »gledali naprijed«, nego »natrag«, nastojeći ponovno stvoriti mitskog Arijea. Za njih je moderno bilo loše, za fašiste, međutim, ne (Farrell, 2008:242-243). »Fašisti nisu spaljivali knjige ni zabranjivali modernu umjetnost. Fašizam je sadržavao snažnu struju koja je bila pogrešno označavana kao reakcionarna zato što je uzvisivala selo, provinciju, latinsko i sredozemno, kulturu, vrijednosti i mudrost seljaštva, a prezirala buržoaziju, industrijalizaciju, grad, sve strano i intelektualno.« (Farrell, 2008:243)

Fašizam je »umnogome« bio modernistički pokret. Njegovu stvaranju i održavanju pomogli su futuristi, koji su »uzvisivali« brzinu i strojeve. »Fašizam nije bio osobito zainteresiran za to da ima službenu umjetnost – za razliku od nacista u Njemačkoj ili boljševika u sovjetskoj Rusiji.« (Farrell, 2008:244)

Fašisti nisu bili rasisti – »ne nužno«. Tako je, npr. Mussolini vjerovao da rasa nije biološki već duhovni fenomen. Biološki se ne može dokazati da je rasa manje ili više

⁵⁵ Ključni pojmovi koji čine sustav vrijednosti nacističkog režima su: narod, rasa, životni prostor (*Lebensraum*), narodna zajednica (*Volksgemeinschaft*), vodstvo, akcija, autoritet, krv i tlo, fronta i bitka (Bracher, 2008:447).

čista. Židov je mogao biti arijevac. »S obzirom na bogatu rasnu pomiješanost Italije, rasizam u nacističkom stilu bio bi u Italiji ionako nemoguć. Fašisti nisu zagovarali istrebljenje Židova. Nacisti jesu.« (Farrell, 2008:244)

Fašisti su bili protiv klasnoga rata i za klasnu suradnju.⁵⁶ »Fašizam je izvorno bio ljevičarski, no pojmove ljevica i desnica nemoguće je primijeniti na fašizam na vlasti; nije bio ni desničarski, iako se opisivao takvim.« (Farrell, 2008:245)⁵⁷

Kako se boriti protiv uspostave nacističkog poretka i njegovih varijanti? Njemački psihoanalitičar Wilhelm Reich, kao preduvjet uspješne borbe protiv nacizma, opetovano je naglašavao nužnost uvođenja seksualnih sloboda. Prema Reichu, njemački se nacizam «svim snagama» pokušava ukorijeniti u psihičkim strukturama te naglašava zahvaćanje mladeži i djece. »On ne raspolaže nikakvim drugim sredstvima do buđenjem i njegovanjem poslušnosti autoritetu čija je temeljna psihologijska pretpostavka asketski odgoj koji niječe seksualnost. Prirodne se seksualne težnje drugomu spolu, koje od djetinjstva nagone na zadovoljavanje, bitno nadomještaju prijetvornim, izvrnutim homoseksualnim i sadističkim osjećajima, a djelomice i asketskim sklonostima. To važi primjerice za takozvani drugarski duh u logorima radne službe kao i za usađivanje takozvanog duha pokornosti i poslušnosti.« (Reich, 1999:162)

⁵⁶ »Fašizam se protivio klasnom ratu zato što je on bio destruktivan, a ne konstruktivan.« (Farrell, 2008:245)

⁵⁷ »I Mussolini je napokon raspustio socijalističke sindikate i uveo fašističke, raspustio političke stranke i obznanio naučavanje o jednoj jedinstvenoj partiji; i on je uklonio sve izvanjske i unutrašnje suparnike svojoj partiji. I on je namjestio svoje ljude u upravi; i on je privremenu i djelomičnu vlast kakvu je naslijedio preobrazio u apsolutnu. Ali kralj je ostao, utjecaj Katoličke crkve također, neki vojni čelnici nisu trebali zahvaliti svoj položaj novom poretku. Sudbina se Italije ne može bezuvjetno poistovjetiti s fašizmom. Mogao se još zamisliti povratak postojećeg poretka umjerenosti i zakonitosti, moglo se još zamisliti da se konzervativne snage uspješno suprotstave pustolovini fašizma: obje su te mogućnosti, čini se, bile isključene u Njemačkoj.« (Aron, 1996:30)

2.3. Fašistička diktatura u Italiji

Fašistički režim u Italiji uspostavlja se poslije Mussolinijevog marša na Rim u listopadu 1922. godine i traje sve do poraza Italije u Drugome svjetskom ratu u rujnu 1943. U svojem duhovnom konceptu talijanski fašizam je ujedinjavao sindikalističke ideje Georgea Sorela i teorije elite Vilfreda Pareta s »gorljivim nacionalizmom«.⁵⁸

»Popularna definicija fašizma kao desničarskog pokreta ne može se uzeti kao istinita iako ga je Mussolini 1922. godine opisao kao 'desničarski'. Intelektualna pogonska snaga koja je stajala iza njega bila je ljevičarska. Većina fašista bili su ili socijalisti ili sindikalisti. Koliko god su desničarska postala očitovanja fašizma, njegova je zvijezda vodilja uvijek bila ljevičarska. Njegovo suprotstavljanje socijalizmu možda bi se moglo opisati kao desničarsko, a njegove republikanske tendencije kao ljevičarske. Njegovo suprotstavljanje principu parlamentarne demokracije možda se može opisati kao desničarsko, a njegovo suprotstavljanje nedemokratskoj stvarnosti talijanskog parlamenta kao ljevičarsko. Njegova obrana privatnog vlasništva bila je desničarska, no njegovo zalaganje za veliku državu kojom će zauzeti kapitalizam – korporativnu državu – ljevičarsko.« (Farrell, 2008:19)

Trebalo je stvoriti opće uvjerenje da je talijanska država prava nasljednica antičkog Rima, pa prema tomu može istupiti s imperijalnim zahtjevom za Sredozemljem.⁵⁹ Dok su formalno postojali i monarhija i ustav Mussolini je uspostavio jednopartijsku vladavinu. Godine 1926. raspuštene su sve političke stranke. Osnovano je Fašističko veliko vijeće, a nad svima je odlučujuću vlast imao vođa stranke i države *Duce*. Režimska propaganda Ducea je prikazivala kao mitsku figuru koju je sama Božja providnost poslala da spasi talijanski narod od propasti.⁶⁰ Mussolinija je »armija bezvrijednih intelektualaca i novinara«, prikazala kao

⁵⁸ Mussolini nije u mladosti bio militarist ni domoljub. Zbog pacifizma završio je čak od 1911. do 1912. u zatvoru. Naime, protivi se talijanskom napadu na Libiju. Godine 1914. pokušao je organizirati proletersku revoluciju da bi spriječio uključivanje Italije u svjetski sukob. U mladosti Mussolini je bio oduševljeni sljedbenik Marxa, a Lenjin je bio »jedan od suvremenika kojemu se najviše divio, premda je isticao da mu se u lenjinizmu nisu sviđale metode nasilja i nesnošljivosti, koje su zapravo obilježavale fašizam. Mussolini je s lakoćom napuštao jedno i prihvaćao drugo stajalište svaki put kad bi ga njegov reklamerski instinkt navodio na neku pobjedničku formulu« (Smith, 1980:23-24). Mussolinijev režim se na kraju poistovjetio s domoljubljem, militarizmom i antikomunizmom.

⁵⁹ »Dok je Mussolini obožavao državu, Hitler je inzistirao na potrebi kontrole njezine inercije i pasivnosti kroz dinamiku stranke.« (Mazower, 2004:49)

⁶⁰ »Vješto predstavljen narodu kao čovjek koga je sudbina dodijelila Italiji izgledalo je kao da je bio prihvaćen. Mnogi su podlegli utjecaju te ukočene čvrste vilice, tih crnih širom otvorenih očiju, toj izvanredno izražajnoj gestikulaciji i otm neobičnom osjećajnom glasu. Bez imalo ironije uspoređivali su ga s Napoleonom i Cromwellom, a istaknute ličnosti širom Evrope i Amerike slavile su ga kao genija i supermena. Zar nije uspio i u onom što nije postigao ni Cavour: pomirio je Italiju s

čovjeka obdarenog golemom mudrošću, osobnom privlačnošću i dubokim čovjekoljubljem; kao čovjeka beskrajne snage kojemu se divi i kojega se boji cijeli civilizirani svijet. »Ti su novinari katkada govorili o njemu kao o pravom Bogu kojemu se moraju žrtvovati sve osobne slobode, a on će, za uzvrat na ovo žrtvovanje, preobraziti prirodu Talijana i učiniti ih moćnima i nepobjedivima.« (Smith, 1980:21)⁶¹

S druge strane, novinari su stalno isticali Mussolinijevo besprijeckorno zdravlje i neumornu energiju. Duce navodno nije znao što je to tjelesni ni umni umor. On nikad tijekom dana ne prestaje raditi, niti se odmara. Njegov jedini odmor sastoji se iz «promjene» zanimanja. O kakvoj je neumornoj energiji riječ, vidi se iz rasporeda njegovih aktivnosti tijekom jedne nedjelje u srpnju 1937. Za vrijeme najvećih vrućina Mussolini je, prvo, osobno upravljajući svojim avionom sletio na pet aerodroma;⁶² drugo, posjetio je novu zrakoplovnu akademiju u Firenzi, treće, posjetio je lječilište blizu Firenze; četvrto, prisustvovao je probi novog aviona u Pisi; peto, proveo je nekoliko trenutaka gledajući seljake kako vrše pšenicu u mjestu San Piero a Grado u Viaregio; šesto, posjetio je Institut Rosa Maltoni Mussolini, nazvan po njegovoj majci; sedmo, vratio se u Rim avionom; osmo, otišao je na jedan koncert, pod vedrim nebom pred bazilikom Maxentino (Price, 2002:187).

Propagandisti su stvarali mit o Vođinoj nepogrešivosti,⁶³ a to je dodatno pojačavalo Vođinu narcisoidnost i uvjerenost u vlastitu povijesnu *misiju*.⁶⁴ Zbog toga je važno razdvojiti činjenice od propagande da bi se vidjelo što je stvarnost, a što iluzija. To vrijedi za sve tzv. velike karizmatske vođe, dakle i za Mussolinija.⁶⁵ Poput niza karizmatika, npr. Napoleona,

Vatikanom? Zar nije proveo društvene reforme i organizirao javne radove ne ugroživši pri otme interese industrijalaca i zemljoposjednika i ne izgubivši njihovu podršku? Tko bi to drugi mogao postići.« (Hibbert, 1977:21)

⁶¹ »Mussolini još više utjelovljava novu Italiju, možda i više nego što je Hitler oličenje nove Njemačke. Führer je imao zadatak da preoblikuje nacionalnu građu koja je već postojala. On je njemačkom narodu povratio povjerenje u njegove vlastite snage i stvorio upravni aparat koji je Nijemcima omogućavao punu afirmaciju njihovih potencijala. Duce je morao, prije svega, preraditi ljudski materijal s kojim se uhvatio u koštac. Nijednoj drugoj naciji nije toliko udaren pečat jedne jedine inteligencije i jedne jedine volje, kao što je to slučaj sa današnjom talijanskom nacijom.« (Price, 2002:183)

⁶² »Mussolini je prvi put počeo učiti za pilota kad je još bio glavni urednik lista *Popolo d`Italia*. Godine 1936, položio je ispit na jednom velikom tromotornom bombarderu, i stekao pravo da upravlja svim tipovima manjih aviona kao i hidroavionima. Kad putuje po Italiji, obično se služi avionom kojim sam pilotira, smijući se strahovanjima koja izražavaju članovi talijanske vlade.« (Price, 2002:191)

⁶³ »Vođa (Duče) koji – kako su natpisi na kućama širom zemlje uvjerali Talijane - *'ha sempre regione'* (uvijek ima pravo).« (Hibbert, 1977:21)

⁶⁴ Uvjerenost u vlastitu povijesnu misiju Mussoliniju je dala takvo pouzdanje u sebe da se nije bojavao atentata. Tijekom prvih godina njegovog režima bilo je čak dvanaest pokušaja atentata. »Prvi pokušaj atentata na Mussolinija dogodio se navečer 31. kolovoza 1924. godine. Netko, koga nikada nisu uspjeli otkriti, sakrio se iza prozora jedne kuće u Rimu i opalio iz puške na njegova kola, pogodivši ona koja su dolazila za njim.« (Price, 2002:241)

⁶⁵ Mussolinijem je bio oduševljen (»oduševljeno mu je aplaudirao«) i filozof Benedetto Croce nakon što ga je čuo kako govori u Napulju 1922. »Kad su ga zapitali ne misli li da su Mussolini i njegovo karikirano gestikuliranje, poziranje i afekacija – grudi i vilica istureni, ruke na bokovima, ili ruke kojima maše kao dirigent orkestra, te teatralno kolutanje očima, kao i njegove riječi, svaka izgovorena u visokom *falsetto* tonu – lakrdijaški, a ne karizmatični, Croce je odgovorio da svi političari

Hitlera, Staljina i Mussolini je bio niskog rasta. Kao osamnaestogodišnjak bio je »čvrst«, ali mršav, nizak; prema vojnom dosjeu bio je visok metar i šezdeset devetcentimetara, a, prema policijskom dosjeu još i niži, metar i 67 centimetara. »Njegove oči i ekscentričnost fascinirale su i plašile ljude.« (Farrell, 2008:22)⁶⁶

»Ako bi se nekoga političara procjenjivalo na temelju onoga što kaže, to jest kaže li duboke ili proročanske, ili čak samo razborite stvari, tada Benito Mussolini ne bi bio bolji od trećerazrednoga političara. Ako bi ga se, međutim, mjerilo po tome koliko je promijenio svoju zemlju i ostali svijet, procjena bi po nj bila daleko povoljnija. No, ako bi kriterij uključio i procjenu je li on svijet ostavio boljim, utemeljitelj fašizma, gotovo po općem sudu, ne bi dobio ni jedan poen. Nadalje, ako bi se Mussolinija ocjenjivalo na temelju toga je li uspio zaplašiti Evropu i u svijetu stvoriti predodžbu o većoj snazi svoje zemlje – a on bi sam bio skloniji takvome procjenjivanju – tada bi vjerojatno i njegovi neprijatelji bili prisiljeni priznati da je on doista bio značajna ličnost.« (Smith, 1980:19)

Mussolini je uspostavio režim u kojem je vrhovnu vlast u državi imalo Veliko fašističko vijeće. Nakon reforme zakonodavstva 1928. godine sve kandidate za parlament morala je izabrati Nacionalna fašistička stranka. Parlament pak uglavnom izglasava zakone koje u »glavni crtama« priprema Veliko vijeće. Glede ekonomskih pitanja nadležnosti su pak s parlamenta, velikim dijelom, prenesene na Nacionalni savjet korporacija. U studenom 1934. osnovane su 22 korporacije koje predstavljaju razne grane proizvodnje. Zadatak im je dovesti u sklad interese u okviru svoje grupacije i predlagati zakone koji se odnose na trgovinu i industriju. U korporacijama predstavljeni su poslodavci, radnici i potrošači. »Ove korporacije, sa svojim zajedničkim organom, Nacionalnim savjetom, ne stoje iznad parlamenta, koji ima pravo da ne vodi računa o njihovim odlukama, ali one predstavljaju organizaciju koja treba regulirati složenu ekonomsku mašineriju jedne moderne države.« (Price, 2002:227)

Nacistički režim je također obilježavala činjenica potpunog monopolajedne stranke na političku vlast. Režim se također beskrupulozno koristio propagandom (radio, tisak, plakati, film) slamajući na taj način kulturni pluralizam u težnji za »uniformnošću« društva i permanentnoj mobilizaciji izmanipuliranih masa. Vojni aparat je također bio pod potpunom

‘moraju biti manje ili više komedijaši i njihov uspjeh ovisi o tome koliko su u tome dobri’: činilo mu se da je Mussolini briljantno igrao svoju ulogu.« (Farrell, 2008:139)

⁶⁶ »Mussolini je bio jedna od ličnosti o kojima se najviše govorilo u njegovo vrijeme, a većina toga što se govorilo išlo mu je u prilog. Papa Pio XI. nazvao ga je čovjekom ‘kojega je poslala Providnost’ da spasi Italiju, američki veleposlanik u Rimu, WashburnChild, ‘najvećom ličnosti svoje sredine i vremena’, a Churchill ‘rimskim genijem’. No povijest pišu pobjednici i čim je Mussolini postao gubitnik, zajamčeno mu je mjesto jednog od većih negativaca u povijesti.« (Farrell, 2008:XVII) Liberali su ga smatrali »grotesknim lakrdijašem«, a marksisti »pukim oruđem« buržoazije.

kontrolom režima. »Njemačka verzija totalitarizma se razlikovala od sovjetske u gospodarstvenim pitanjima. Iako je i u Njemačkoj gospodarstvo bilo podčinjeno kontroli države kako bi se osiguralo izvršavanje svih direktiva režima, proizvodna sredstva su ostala u privatnim rukama.« (Salvadori, 2008:219) Režim je uspio pokoriti Katoličku crkvu i protestantske denominacije (osim Jehovinih svjedoka) do te mjere da su mnogi svećenici postali gorljivi zagovornici i podupiratelji režima. No, sačuvana je autonomija vjerskih organizacija. »Može se reći da je sovjetski režim uspostavio totalitarno društvo, dok je u nacističkoj Njemačkoj postojala totalitarna vlast koja je dominirala društvom.« (Salvadori, 2008:219)

Dakako, u nacističkom poretku došlo je do potpunog sloma načela pravne države. Pogaženo je temeljno načelo pravne države – jednakost pred zakonom. Umjesto pravne uspostavljena je policijska država. S tim u vezi Franz Neumann negira Trećem Reichu karakter države uopće (Neumann,1966:467). No, ni staljinistička kao ni Mussolinijeva fašistička država nisu pravne, već također policijske države.

Fašistički režim u Italiji je predstavljao, tzv. reducirani totalitarizam.⁶⁷ Naime, režim je bio spreman na kompromise kojim su mu nametnute granice do kojih je mogao i htio utjecati na druge dijelove društva. Čini se da je za talijanski fašizam veliki problem predstavljala je Katolička crkva, koju režim unatoč »mnogim pokušajima« nikad nije u potpunosti uspio podčiniti. »To je bila posljedica njezina izuzetnog utjecaja na društvo i razgranate mreže organizacija koje režim nije mogao kontrolirati jednako lako kao opozicijske stranke ili druge građanske organizacije. Osim Crkve koja je očuvala svoj ugled, i monarhistički centri moći su zadržali dio svog utjecaja, najprije u pitanju kontrole vojske i ekonomskih potencijala. Te su snage stupile u savez s režimom i na taj način sačuvale svoj utjecaj na društvo. Takav razvoj događaja u Njemačkoj je bio nezamisliv, dijelom i zbog činjenice da u toj zemlji u trenutku stupanja nacista na vlast nije postojalo monarhističko političko uređenje.« (Salvadori,2008:220).

Korijene talijanskog fašizma valja tražiti u općoj društvenoj krizi koja je zahvatila Italiju tijekom rata i poraća. »Ta opća društvena kriza, u čijoj se brazdi rodio fašizam, bila je najteža kriza koju su talijanska država i narod prošli do tada i na vidjelo je iznijela one čimbenike, često prikrivene više desetljeća, ako ne i stoljeća, koji su vrlo dugo postojali u

⁶⁷ Razlika između nacističkog i fašističkog režima je u stupnju »totalitarnog pritiska« (Bruneteau, 2002:46).

društvenoj strukturi, čije je potiskivanje iz političke sfere naprasno prekinuto između 1914. i 1922. godine.« (Palla, 2008:353)⁶⁸

Fašisti su put k vlasti »krčili« nasiljem. Talijanska ljevica, za razliku od fašista, nije, međutim, imala paravojuorganizaciju ni političko aktivno vodstvo, niti jedinstveno upravno središte. Stoga se nasilje u poslijeratnoj Italiji nije se odvijalo između dviju relativno podjednakih snaga. Umjesto »akcije i reakcije« postojala je samo akcija fašista i ljevičarsko »podnošenje« fašističkog nasilja. »Državna tijela bila su pasivna, nemoćna, a ponekad čak i sudionici u fašističkom nasilju na regionalnoj i lokalnoj razini. Iako su pojedini izgređnici bili uhvaćeni i osuđivani, što zapravo nije ni čudno zbog ogromnog broja prijava za razna kaznena djela, postojala je prilično razgranata potpora policije i sudbenih vlasti fašistima, a to su tolerirale i državne vlasti i vojska.« (Palla, 2008:366)⁶⁹

Do pretvaranja fašističkog pokreta u stranku dolazi u studenome 1921. Tada je stvorena Nacionalna fašistička stranka (PNF). »PNF je imala oko 60% članova iz redova srednje klase, a predstavljala se kao građanska stranka čak i u izbornoj bazi, jer je oko 90% njezinih glasača bilo građanskog porijekla.« (Palla, 2008:370) Godine 1922. broj članova stranke je narastao na 322 000 te je postala najjača talijanska stranka.

Maršom na Rim u listopadu 1922. i odbijanjem kralja Vittorija Emanuela III. da proglasi opsadno stanje, fašisti preuzimaju vlast.⁷⁰ »Marš na Rim bio je simboličan događaj izvršen u trenutku kada je bilo kakva reakcija već postala nemoguća. Već prije marša na Rim fašisti su u raznim dijelovima Italije realizirali 'prvi čin'svog plana: zauzeli su i izolirali pokrajinske uprave, policijske uprave, željezničke postaje, telegonske i telegrafске urede, tisak i klubove antifašista i sindikata. Psihološki efekt i dojam o kolapsu države koji je na taj način stvoren ipak su bili itekako realni. Svi su osjetili olakšanje, i vojska, i sudska vlast,

⁶⁸ »Između rata i pretvorbe fašizma od male sekte u masovni pokret koji je bio u stanju silom osvojiti vlast postoji izravan odnos, ali posredan, jer se kraj rata ne podudara s početkom fašizma, nego su posljedice ekonomske i socijalne krize izazvane ratom bile razlog uspjeha fašizma na političkoj sceni.« (Palla, 2008:359)

⁶⁹ »Mnoštvo demobilizirani časnika kojih je na kraju rata bilo više od 150 000, sudjelovali su u osnivanju i obuci fašističkih paravojskih odreda, a nerijetko i zapovijedali njihovim pohodima. Razmjeri fašističkog terora mogu se objasniti simboličkim izrazima, a ne samo suhoparnim statistikama. U fašističkom je nasilju 1921. godine smrtno stradalo od 500 do 600 ljudi. Ranjavanja je bilo mnogo više nego ubojstava (u nekim regijama odnos između ubojstava i ranjavanja bio je oko 1 naprama 100). Cilj je bio paralizirati i podčiniti protivnika, a rjeđe fizički ga eliminirati. Najčešće su fašisti nastojali poniziti i osramotiti antifašiste prisilnim davanjem ricinusovog ulja ili noćnim otmicama nakon kojih ih se svlačilo na javnim mjestima ili vezalo za stablo. Ismijavanje i omalovažavanje protivnika povećavalo je učinkovitost propagandne metode obraćanja 'licem u lice' jer se javnim sramoćenjem jednog protivnika zastrašivalo sve ostale. Tim su metodama fašisti lako preuzimali javne prostore.« (Palla, 2008:366-367)

⁷⁰ »Ako se koristi izraz 'osvajanje' vlasti, to se može s pravom učiniti samo na srednji i duži rok, ali ne u analizi događaja 1922. godine. Stjecanje vlasti je za fašizam bio spor i postupan fenomen, koji je bio nastavljen do 1925., 1926, pa čak i do 1929. godine. Tek su tada osigurani temelji fašističkog režima koji nisu bili promjenjivi i nesigurni kao nagodba o stvaranju Mussolinijeve vlade 30. listopada 1922. godine.« (Palla, 2008:378)

nacionalna udruga industrijalaca, birokracija i Crkva, kad su 29. listopada saznali da je za formiranje nove vlade mandat dobio Mussolini.« (Palla, 2008:375)

Mussolini je preuzeo vlast 30. listopada 1922. i zadržao je do 1943. »‘Stari poredak’ nije se odrekao vlasti i nije se urušio, nego je vlast bila podijeljena nagodbama između industrijskih moćnika, vojske, krune i crkve koje su fašizmu predale veliku političku moć pod uvjetom da ostavi nepromijenjenu ravnotežu osnovnih odnosa u građanskom društvu. Masovni temelji fašizma ne znače da je fašizam bio pokret s jednoglasnom potporom naroda. Među 450.000 upisanih u fašističke sindikate u lipnju 1922. godine (ta brojka koju su iznosili fašisti zasigurno je pretjerana) bilo je i onih koji su im pristupili pod jakim pritiskom te je teško razlikovati razloge pristupanja pojedinaca, je li bilo dragovoljno, iz interesa ili prisilno.« (Palla, 2008:376)⁷¹

Tijekom konsolidacije fašističkog režima smanjuje se uporaba izvaninstitucionalnog nasilja, no to je kompenzirano povećanom uporabom, tzv. legalnog nasilja preko državnih institucija. »Prva takva mjera bilo je osnivanje Dobrovoljačke milicije za nacionalnu sigurnost (*Miliziavolontariaperlasicurezza nazionale*, MVSN) kraljevskim dekretom od 14. siječnja 1923. godine, s rednim brojem 31. Milicija je trebala skvadriste disciplinirati i uvrstiti u regularnu formaciju koja je kontrolirana na dva načina, preko stranke (miliciju su zvali ‘oružanom stražom revolucije’) i preko države.« (Pavone, 2008:382)

Fašistički režim je imao korporativni karakter. Korporacije (udruge poslodavaca i radnika) su zamišljene kao državna administrativna tijelakoja nemaju pravnu osobnost. »One nisu smjele biti izraz volje različitih produktivnih kategorija, nego im je namijenjena uloga nove grane birokratskog aparata države. To je predodredilo i njihov cjelokupan rad.« (Pavone, 2008:393-394) Prije osnivanja korporacija utemeljeno je i Ministarstvo korporacija (2. srpnja 1926.) na čelu s Mussolinijem. Pri Ministarstvu formirano je i nacionalno vijeće korporacija sa savjetodavnim funkcijama. Zakon iz 1934. definitivno je utemeljio korporacije. Od 22 korporacije, osam je predstavljalo poljoprivredni, osam industrijski sektor, a šest uslužni i druge neproduktivnedjelatnosti. »Osim što su korporacije trebale djelovati kao tijela za povezivanje paralelnih sindikalnih udruženja radnika i poslodavaca u istoj branši, kao i tijela

⁷¹ »Fašizam je radnička snaga, ali samo do određene granice, i nije uopće stekao potporu većine talijanskog naroda. Do 1922. godine predstavljao je samo manjinu naroda. I s geografskog gledišta je jasno da fašizam nije posvuda imao jednaku potporu. Osim Apulije nije imao potporu u južnoj Italiji i na otocima. S političkog gledišta, s obzirom na to da su 1921. godine fašisti imali samo 36 zastupnika od mogućih 500 i da su imali konkurenciju dviju jakih masovnih stranaka tog razdoblja (PSI i PPI), i sa socijalnog gledišta, jer je okupljao značajni dio srednje klase, a samo mali udio radnika u gradovima i selima, fašizam također nije mogao tvrditi da predstavlja čitav narod.« (Palla, 2008:378)

za posredovanje u reguliranju radničkih pitanja, korporacije su imale dužnost elaborirati 'norme za kolektivni pravilnik za ekonomske odnose i za jedinstvenu stegu proizvodnje', za čiju su provedbu na kraju trebali dobiti i 'suglasnost predsjednika vlade'.« (Pavone, 2008:396) Temeljna ideja korporativizma bila je da sve društvene skupine budu predstavljene u korporacijama. Time se željelo razne klase prisiliti na suradnju u izgradnji, tzv. organskogdruštva u kojem bi se postojeće nejednakosti »hijerarhijski učvrstile« (Pavone, 2008:399).

Mussolinijeva korporativna država (*statocorporativo*) je ipak u prvih petnaestak godina egzistiranja omogućila poboljšanje uvjeta života talijanskog naroda i režim je imao masovnu potporu.⁷² »Danas se vodi žestoka rasprava oko pitanja pristanka: jesu li Talijani podržavali fašizam ili ne, je li njihova podrška bila aktivna, pasivna ili rezultat pranja mozgova, koliko je dugo trajala i što su podržavali? Fašizam? Mussolinija? Oboje? Čak i u modernoj demokraciji, koja obiluje izborima i istraživanjima javnog mnijenja, teško je 'izmjeriti' pristanak. Povrh svega demokratske vlade vladaju s manje od 50% glasova, a mnoge s daleko manje. Nemoguće je izvan svake sumnje dokazati da su Talijani podržavali fašizam, a jednako je teško dokazati i da nisu.« (Farrell, 2008:240) Bilo kako bilo, pomaci su bili očiti na više područja. Tako su, npr. izgrađene brojne javne građevine, putovi, poboljšani su uvjeti stanovanja u nizu gradova. »Na periferijama velikih gradova, čitavi nizovi stračara nestali su i zamijenjeni s lijepim javnim kućama, pri čemu se mnogo vodilo računa o čuvanju povijesnih spomenika zemlje.« (Price, 2002:228)⁷³

Čak su i Židovi »masovno« pristajali uz Mussolinijev režim. Mussolini je potkraj tridesetih godina, pod njemačkim pritiskom,⁷⁴ uveo protužidovske zakone, no odredio je iznimke, npr. ratne veterane, Židove s visokim odličjima i sl. S druge strane, dodao je još jednu kategoriju, naime bivše članove Fašističke stranke te njihove očeve i majke, djedove i bake, supruge, djecu i unuke. Čini se da je ishod morao biti izuzimanje »goleme većine«

⁷² »Podrškom se smatrala situacija kada u policijskim spisima nema tragova nemira i urota; s druge strane, podrška se može promatrati i fragmentarno, kao podrška režimu od strane vrha društvene ljestvice, podrška nižih slojeva, aktivna i pasivna podrška te spontana i manipulirana podrška.« (Pavone, 2008:408)

⁷³ »Osim ovih poboljšanja u gradovima, poduzeti su opsežni radovi za dobivanje novih površina obradive zemlje. Među ovima, najtipičniji je primjer isušenje Pontinskih baruština, koje su do 1931. godine predstavljale močvaru na kojoj se nije moglo stanovati od najezde komaraca, i sve to na trideset kilometara južno od Rima, gdje je malarija naprosto kosila ljude. Ovaj je predio pretvoren u više od 80.000 hektara plodne zemlje, na kojoj se naselilo 75.000 stanovnika iz najsiromašnijih dijelova Italije i gdje su stvorena dva uzorna grada, Litorija i Sabaudia.« (Price, 2002:228.)

⁷⁴ Farrell smatra da motiv za donošenje antisemitskih zakona nije bio nacistički pritisak. On je bio »neznan«. Odluka je bila samo Mussolinijeva. Kako su se fašistička Italija i nacistička Njemačka »sve više približavale«, vremensko »usklađivanje« zakona »jedva da je moglo biti slučajno«. To »približavanje« nije bilo razlog za donošenje zakona, iako ga je ubrzalo. »Stvarni je motiv imao dublje korijenje u fašističkoj psihi, što nije imalo nikakve veze s mržnjom prema Židovima kao rasom. Židovi su počeli predstavljati Mussolinijeva tri neprijatelja: komunizam, buržoaziju i antifašizam. Isticali su se u sva tri.« (Farrell, 2008:344)

talijanskih Židova. »Gotovo nije bilo židovske obitelji u kojoj barem netko nije bio član Fašističke stranke jer se to zbivalo u doba kad su Židovi, kao i drugi Talijani, već dvadeset godina masovno pristupali fašističkom pokretu jer su mjesta u javnim službama mogli dobiti samo njegovi pripadnici.« (Arendt, 2002:167). Bili su zaista »malobrojni« oni Židovi koji su bili načelno protiv Mussolinijeva režima. Riječ je, uglavnom, o socijalistima i komunistima.⁷⁵

Tridesetih godina 20. stoljeća, dok je režim pripremao donošenje antisemitskih zakona, talijanski su Židovi bili dobro integrirani u talijansku državu i društvo. »U mišljenju o fašizmu uglavnom se nisu razlikovali od svojih 'arijskih' sunarodnjaka. Njihova je politička orijentacija bila vrlo raznolika: od pristaša režima, preko ravnodušnih do potpuno neprijateljski raspoloženih. Ne treba, uostalom, zaboraviti da su sami Židovi podupirali fašistički pokret od samih početaka njegova nastanka.« (Capogreco, 2006:126).

Unatoč tomu što nije bio antisemit, Mussolini je, međutim, sve više postajao «protivnik» Židova. Uzrok njegova neprijateljstva spram Židova bio je, međutim, «istovjetan» uzroku njegova neprijateljstva spram buržoazije. »Htio je ugušiti židovsku psihu ili duh – utjelovljenje buržoaskog duha u malom koji je prezirao kao *la vita comoda* – a ne Židove. Riječ je bila o dijelu veće bitke između dekadencije i renesanse, između judeo-kršćanske i grčko-rimske tradicije. Mussolini je sam sebe uvjerio da Židovi, kao i slobodni zidari, imaju tajne udruge koje su u sukobu s fašizmom. Judaizam je općenito bio internacionalan, suprotstavljao se ideje nacije.« (Farrell, 2008:344).

Režim je brinuo i o tomu da radnicima osigura razonodu u vrijeme odmora. Izgrađeni su centri koje se nazvalo *Dopolavoro*. U njima se pak vježbalo i treniralo razne sportske discipline, odnosno organiziralo razne zabave. »Sistem tjelesnog odgoja omladine, izmijenio

⁷⁵Mussolinijev režim je imao potpuno drugačiji pristup, tzv. židovskom pitanju od nacističkog. Režim se »humano« odnosio naspram domaćih Židova sve do posljednjih godinu i pol dana rata. »Kako ne bi bili nadmašeni u 'bezobzirnoj okrutnosti', talijanski su fašisti prije izbijanja rata pokušali zemlju osloboditi stranih Židova i Židova bez državljanstva. Nisu uspjeli zbog općenite nesprenosti talijanskih dužnosnika da postanu 'okrutni', a kad je to postalo pitanje života i smrti, odbili su, pod izlikom da žele sačuvati svoj suverenitet, ostaviti na cjedilu i taj dio židovskog stanovništva. Umjesto toga, smjestili su ih u talijanske logore koji su sve do njemačke okupacije Italije bili posve sigurni. Takvo se držanje ne može objasniti tek objektivnim okolnostima – nepostojanjem 'židovskog pitanja' – jer su ti stranci prirodno donijeli Italiji poteškoće, kao i svim drugim europskim nacionalnim državama utemeljenima na etničkoj i kulturnoj homogenosti stanovništva.« (Arendt, 2002:167-168) Za razliku od situacije, npr. u Danskoj gdje je tzv. židovsko pitanje bilo političko, a ne humanitarno, u Italiji je ono bilo ishod »gotovo automatske« opće humanosti jednoga »starog, uljuđenog naroda«. Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine i osnutka »socijalne« Republike na sjeveru pod nadzorom nacista, Židovi s talijanskim državljanstvom» postaju predmetom, tzv. nužnih mjera. »Prvi će udarac pogoditi osam tisuća Židova u Rimu, koje su zbog nepouzdanosti Talijana trebale pohvatati njemačke policijske postrojbe. Pravodobno su upozoreni, što su često činili stari fašisti, pa je njih sedam tisuća uspjelo pobjeći. Kao i obično, kad su naišli na otpor Nijemci su popustili i pristali da se talijanske Židove, čak i kad ne pripadaju posebnim kategorijama, ne deportira nego da ih se samo sabere u talijanskim logorima. To je 'rješenje' za Italiju trebalo biti dovoljno 'konačno'.« (Arendt, 2002:168). No, u proljeće 1944. godine nacisti su iz koncentracijskih logora u sjevernoj Italiji u kojima je bilo oko 35 000 Židova, njih oko 7 500 prebacili u *Auschwitz*. Njih se tek 600 uspjelo vratiti. Tijekom rata stradalo je »znatno manje« od 10% talijanskih Židova.

je izgled i karakter mladih Talijana. Razne organizacije *Balilla* i *Avanguardista* okupljaju 2,000.000 mladih, između 6 i 21 godine. Otprilike milijun i pol mladih djevojaka upisano je u odgovarajuće organizacije. Sport, koji je u Italiji prije fašističke ere bio veoma zanemaren, postao je strast mladog naraštaja. U velikim gradovima izgrađena su brojna igrališta među kojima i *Foro Mussolini*, stadion od bijelog mramora u Rimu koji podsjeća na stadione antičke Grčke.« (Price, 2002:229)⁷⁶ Režim je veličao ideal tjelesne ljepote i snage. Sve poradi stvaranja mita o fašističkom «novom čovjeku». Dakako, Mussolini je svojim sportskim aktivnostima kao što su bili npr. mačevanje, jahanje, boks davao primjer koji se moralo slijediti.

Mussolini je vodio »pitoreskni život«. Imao je mnogobrojne ljubavnice, bio je izrazito sklon »glumatanju« i paradiranju, teatralnog i »cirkusantskog« ponašanja, itd. Mussolini se osobito ponosio svojim »nasilništvom« prema ženama koje su ga obožavale. »Rado se sjećao da se kao đak u Forlimpopoliju oborio na uvela tijela djevojaka iz tamošnje javne kuće, da je silovao prvu djevojku koju je poželio i koja nije bila prostitutka, da je zlostavljao svoju prvu ljubavnicu radeći s njom što je htio, zabadajući joj džepni nož u stegna sve do drška. Od slijedeće ljubavnice dobio je sifilis pa je zaprijetio da će se ustrijeliti, ali se dao nagovoriti da umjesto toga ipak potraži liječnika.« (Hibbert,1977:15-16).⁷⁷ Od obožavateljica (»očaranih žena«) Mussolini je svaki mjesec dobivao na desetke tisuća ljubavnih pisama u kojima su nerijetko bile i ponude da se s njim spolno opći prije formalnog stupanja u brak.⁷⁸

⁷⁶ »U njemačkim i talijanskim školama jedan dio popodneva posvećen je tjelesnom odgoju. To su onda predivni defilei brončanih i mišićavih mladih tjelesa nalik na kakve oživljene grčke statue. *Hitlerjugendi Avanguardistine* zadovoljavaju se samo time da od svojih članova učine atlete, nego punopravne građane sa smislom za dužnosti prije svega prema državi. Ljeti, u logorima, djeca, nakon cjelodnevnih vježbi i bavljenja raznim sportovima, slušaju, uvečer uz logorsku vatru, vatrene govore koji u njima bude domoljubne osjećaje. 'Naša je dužnost da umremo za Njemačku', glasila je deviza koja je velikim slovima bila napisana usred logora u kojem je ljevalo šest tisuća dječaka koje sam posjetio.« (Price, 2002.:179-180)

⁷⁷ »Mussolini je bio popularan među ženama koliko i među muškarcima, ako ne i više. Iza svakog se velikog muškarca, kaže se, nalazi žena. Iza ovog je velikog diktatora, koji je, prema jednoj procjeni, imao 169 ljubavnica, stajala cijela nacija žena. Privlačila ih je njegova muževnost, još više ih je privlačila njegova politika. Toliki je bio magnetizam i Mussolinija i fašizma da jedini pošteni pravorijek mora glasiti da je vladao uz pristanak talijanskog naroda.« (Farrell, 2008:XVIII)

⁷⁸ Strijeljali su ga, zajedno s ljubavnicom Clarom Petaci, talijanski partizani 28. travnja 1945. na obali jezera Como. Tijela su im zatim odnesena u Milano i obješena na trgu.

Fatalna je Mussolinijeva pogreška njegov savez s Hitlerom, kojeg je prezirao. Taj savez nije bio neizbježan, zbog toga što su fašizam i nacizam bili »slični« kao »dan i noć«. Uostalom, kao Talijani i Nijemci, Italija i Njemačka, koje nisu čak ni »dijelile« iste »strateške« ciljeve. »Čelični je pakt proizašao više iz Mussolinijeva straha od Hitlera nego iz nekakve divlje želje za svjetskom dominacijom, a o istrebljenju Židova da ne govorimo.« (Farrell, 2008:XVIII)⁷⁹

⁷⁹ »Mussolini nije bio dobar čovjek, no nije bio ni upola tako loš čovjek kako ga prikazuju. A zasigurno nije bio zao čovjek.« (Farrell, 2008:XIX)

3. ZAKLJUČAK

Diktature poput staljinizma, nacizma i fašizma dale su, svaka od njih na svoj način, pečat 20. stoljeću. Što im je zajedničko? U političkom sustavu postoji samo jedna politička stranka. Na čelu stranke je vođa/diktator. Njegova je volja zakon. On je iznad svih zakona, predstavničkog tijela, itd. Kao takvom svim u podanici duguju apsolutnu poslušnost i lojalnost. Iskazivanje nelojalnosti nemilosrdno se kažnjava. Ostalim strankama s različitim političkim programima zabranjen je rad. A njihovi članovi u pravilu završavaju u koncentracijskim logorima. U nacističkom režimu prvi koncentracijski logor osnovan je u Dachau-u. U njemu su bili najprije internirani komunisti, homoseksualci, a kasnije masovno i Židovi. U SSSR-u koncentracijski logori naročito se počinju osnivati nakon što se je Staljin obračunao s protivnicima početkom 1930-ih godina. U njima je bilo zatočeno nekoliko milijuna nevinih ljudi. Zbog toga je staljinistički režim poput nacističkog zločinački.

U svim diktaturama važno mjesto ima i ideologija. Jer se režim ne može isključivo osloniti na moćan vojni i policijski aparat. U nacističkoj ideologiji »krvi i tla« naglašava se važnost rase. Postoji germanska rasa koja je superiorna ostalima naročito Židovima i Slavenima. Židove se stoga istrebljivalo u logorima smrti, a Slaveni su bili pretvoreni u robovsku radnu snagu. U staljinističkoj ideologiji zagovara se uspostavljanje nove zajednice u kojoj neće biti izrabljivanja i tlačenja. No ideologija je jedno, a politička i društvena stvarnost nešto sasvim drugo.

Kao što je već istaknuto, u sustavu postoji samo jedna politička stranka (npr. Nationalsocijalistička njemačka radnička partija, Komunistička partija SSSR-a) kojoj je dopušten rad. Ona je strogo hijerarhijski organizirana, a obuhvaća oko 10% stanovništva. Pod njenom strogom kontrolom nalazi se tajna politička policija (u nacističkoj Njemačkoj je to Gestapo, a u bivšem SSSR-u NKVD, odnosno KGB). Zadaća je tajne političke policije obračun s neprijateljima režima. U nacističkoj Njemačkoj riječ je o Židovima, Romima, komunistima. A u staljinističkom SSSR-u riječ je o tzv. bogatim seljacima (kulacima), intelektualcima, ostacima građanskih (buržoaskih) slojeva.

U diktaturama nisu postojali neovisni mediji. Svi su masovni mediji bili pod strogom kontrolom režima. Njihova zadaća nije bila objektivno informiranje stanovništva, nego širenje vladajuće ideologije i ispiranje mozgova stanovništva. Uz to, vladajuća partija imala je

potpuni monopol nad vojskom. A zadaća vojske bila je, prije svega, osiguranje stabilnosti političkog režima. A ne štititi državu od vanjskog neprijatelja.

Nažalost, i danas u 21. stoljeću prijete opasnost uspostave diktatura. Doduše, opasnost ne prijete od neke varijante staljinizma, već od neke varijante nacizma i fašizma. Kriza s kojom su suočena moderna društva može dovesti do uspostave takvih tipova režima. Na tu opasnost zbog toga treba stalno upozoravati najširu javnost. To je, prije svega, zadaća intelektualac

Potpis

4. LITERATURA

1. Arendt, Hannah, Totalitarizam, Politička kultura, Zagreb, 1996.
2. Arendt, Hannah, Eichmann u Jeruzalemu. Izvještaj o banalnosti zla, Politička kultura, Zagreb, 2002.
3. Aron, Raymond, Demokracija i totalitarizam, Politička kultura, Zagreb, 1996.
4. Axford, Barrie et al., Uvod u politologiju, Politička kultura, Zagreb, 2002.
5. Bracher, KarlDietrich, Nacionalsocijalizam u Njemačkoj, U: Goldstein, Ivo (ur.), Povijest. Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.1936), sv. 16., Europapres holding, Zagreb, 2008., 444.- 479.
6. Bruneteau, Bernard, Totalitarizmi, Politička kultura, Zagreb, 2002.
7. Bruneteau, Bernard, Stoljeće genocida, Politička kultura, Zagreb, 2005.
8. Capogeco, CarloSpartaco, Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940.-1943.), Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
9. Ciliga, Ante, U zemlji velike laži, Knj. I., Ceres, Zagreb, 2007.
10. Courtois, Stéphen, Komunizam i totalitarizam, Alfa, Zagreb, 2011.
11. Deutscher, Isaak, Staljin. Politička biografija, Globus, Zagreb, 1977.
12. Durosele, Jean-Baptiste, Weimarska republika i Hitlerov uspon na vlast, U: Goldstein, Ivo (ur.), Povijest. Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945), sv. 17., Europapres holding, Zagreb, 2008., str. 494.-510.
13. Eaglton, Terry, Zašto je Marx bio u pravu, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
14. Elleinstein, Jean, Historija staljinskog fenomena, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
15. Enzensberger, HansMagnus, Hammerstein ili svojeglavost, Disput, Zagreb, 2009.
16. Farrell, Nicholas, Mussolini. Novi život, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.
17. Furet, François, Prošlost jedne iluzije. Ogled o komunističkoj ideji u XX. stoljeću, Politička kultura, Zagreb, 1997.
18. Gray, John, Lažna zora, Iluzije globalnog kapitalizma, Masmedia, Zagreb, 2002.
19. Haffner, Sebastian, Bilješke o Hitleru, Udruga građana Orion-Zagrebačka naklada, Zagreb, 2007.
20. Hibbert, Christopher, Mussolini. Uspon i pad fašizma, Alfa, Zagreb, 1977.
21. Hitler, Adolf, MeinKampf, Croatiaprojekt, Zagreb, 1999.
22. Keller, Werner, Povijest Židova: od biblijskih vremena do stvaranja Izraela, Naprijed, Zagreb, 1992.

23. Kershaw, Ian, Hitler, 1889 – 1936.: Oholost, Vizura, Zagreb, 2000.
24. Lefort, Claude, Prijepor o komunizmu, Politička kultura, Zagreb, 2000a.
25. Lefort, Claude, Demokratska invencija, Barbat, Zagreb, 2000b.
26. Mazower, Mark, Mračni kontinent. Europsko dvadeseto stoljeće, Prometej, Zagreb, 2004.
27. Merkel, Wolfgang, Transformacija političkih sustava. Uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2011.
28. Montefiore, Simon Sebag, Staljin. Na dvoru crvenog cara, Profil, Zagreb, 2009.
29. Morin, Edgar, Etika, Masmmedia, Zagreb, 2008
30. Neumann, Franz, Demokratska i autoritarna država, Naprijed, Zagreb, 1992.
31. Neumann, Franz, Behemot. Struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933.-1945., Disput, Zagreb, 2012.
32. Nohlen, Dieter (ur.), Politološki rječnik. Država i politika, Pan Liber, Osijek-Zagreb-Split, 2001.
33. Overy, Richard, Diktatori. Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.
34. Palla, Marco, Nastanak i uspon fašizma u Italiji, U: Goldstein, Ivo (ur.), Povijest. Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.), sv. 16., Europapres holding, 2008., str. 347.-378.
35. Pavone, Claudio, Fašistički režim, U: Goldstein, Ivo (ur.), Povijest, Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936), Europapres holding, Zagreb, 2008., str. 379.- 410.
36. Paxton, Robert O., Anatomija fašizma, TIM press, Zagreb, 2012.
37. Peratoner, Ervin, Bonapartizam, fašizam i integralni konzervativizam, Naše teme, Zagreb, 1984., br. 9., str. 1624.-1655.
38. Prélot, Marcel, Političke institucije, Politička kultura, Zagreb, 2002.
39. Price, George Ward, Ja poznajem te diktatore, Cipetić, Zagreb, 2002.
40. Pusić, Eugen, Upravni sistemi, Sv. I., Grafički zavod Hrvatske – Pravni fakultet u Zagrebu, 1985.
41. Pusić, Eugen i dr., Upravni sistemi, IV. izd., Narodne novine, Zagreb, 1988.
42. Radzinski, Edvard, Staljin, »Irina Zdunić«, Zagreb, 2000.
43. Raeper, William i Smith, Linda, Kratka povijest ideja, Mozaik knjiga, Zagreb, 2001.
44. Reich, Wilhelm, Masovna psihologija fašizma, Naklada Jesenski i Turk- Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999.

45. Riklin, Mihail, Komunizam kao religija. Intelektualci i Oktobarska revolucija, Fraktura, Zagreb, 2010.
46. Salvadori, Masimo L., Demokracije i totalitarizam, U: Goldstein, Ivo (ur.), Povijest. Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936), sv. 16., Europapres holding, Zagreb, 2008., str. 565.-598.
47. Smith, Denis Mack, Mussolinijevo Rimsko carstvo, Globus, Zagreb, 1980.
48. Souvarine, Boris, Staljin, Globus, Zagreb, 1989.
49. Zaslavski, Viktor, Neostaljinistička država, Naprijed, Zagreb, 1985.